زانكۆی كۆیە

فاكەڵتی پەروەردە

تەق تەق لە ڕەوتی شارستانیەتدا لە نێوان ساڵآنی ١٩٩١ – ٢٠٠٣

ئامادەكردنی

د.قارەمان نادر محەمەد

بەشی مێژوو

كاكەخان نەسرەدین ئەمین

بەشی خوێندنی ئاینی

كانونی دووەمی

٢٠١٩

پێشەکی

هەڵکەوتەی جوگرافی، کاریگەری زۆری لە سەر دروست بوون و گەشەکردنی شارستانیەتی هەر شارو شارۆچکەیەک هەیە، کەم جار هەڵکەوتووە شارو شارۆچکەکانی کوردستان لە سەر ڕوبارەکان، یان شوێنە ستراتیژیەکان دروست کرا بێت، ڕەنگە ئەمەش پەیوەندی بە هۆکاری زەمەنی و کاریگەری ڕوداوەکانەوە هەبێت، دەرفەتیان بۆ هەڵنەکەوتووە لە گەڵ ژیاری مۆدێرنەدا گوزەر بکەن و شوێن و پێگەی شارستانیەتی خۆییان لە گەڵ ویستی ڕۆژگاردا بگونجێنن، ڕەنگە بەشێک لەو هەڵکەوتە جوگرافیە و شوێنی نیشتەجێ بونەکان پەیوەندی بە بارودۆخی سیاسی و ئابوریەوە هەیە، ئەمەش بە هۆی ئەو ململانێ سیاسی و سەربازیانەی کە بە سەر ناوچەکەدا هاتووە چ لە سەردەمی فەرمانڕەوای عوسمانی و سەفەویەکان و یاخود بەریەککەوتنی میرنشینە کوردیەکان، هەڵبەت لە سەدەی بیستەمدا بە هۆی پێشکەوتنی پیشەسازی جەنگیەوە بارودۆخی ژیان و ژیاری مرۆڤایەتی سەختر بوو، کوردستان و زەویەکەشی وەکو هەمیشە بووە شوێنگەی بەریەککەوتنە سەربازیەکان، بۆیە هاولاتیانی کوردستان نشین بۆ خۆپاراستن ناچار دەبوون لادۆڵ و کەند و لاپاڵەکان بکەنە نشینگە، تەنها پێویستی بە سەرچاوەیەک ئاو هەبووە و گەڕاوە بە دوای کانیاوێکدا و لە نزیکیدا گیرساونەتەوە. نمونەیەک بە زێدی خۆم بهێنمەوە، کە گوندی عەمدۆنی ناوچەی شێخ بزێنیە، دەکەوێتە نێو دۆڵێکی بە گردۆلکە دەورە دراوە تەنانەت نە باکورو نەباشورو نە ڕۆژهەلات و نە ڕۆژئاوات بە ڕوونی لێ دیار نیە، ئەمە بۆ زۆرینەی گوندەکانی دەڤەرە کوردنشینەکان ڕەنگە دروست بێت، تەنانەت هەڵکەوتەی جوگرافیای شارە کوردیەکانی باشوری کوردستانیش هەمان کێشەیان هەیە، سەرەڕای نزیکی ڕوبارەکان، بەلام شارەکان لە دووری ڕوبارەکان دروست کراون، بۆ نمونە زێی گەورە نزیکەی ٦٠کم لە شاری هەولێرەوە دوورە، بەلام شارەکە لە شوێنێک دروست کراوە هیچ جۆرە ڕوبارێکی پێدا تێپەڕ ناکات.

بەڵآم بەراورد بە ناوچەکانی تر شارۆچکەی تەق تەق هەڵێکی گونجاوی بۆ ڕێککەوتووە، کە پـێگەی خـۆی لە نێـو شارسـتانیەت و گەشـەکردنی ئـابوری سـەردەمدا بگونجێنێـت، توانـا کشـتوکالی و بـرەدان بە کەرتـی گەشـتیاری بکـاتە کـاروانی پێشـکەوتنی ژیـاری مرۆڤـایەتی. ناکرێت ژینگەی جوگرافی و پێکهاتەی تۆبۆگرافیا و ڕۆشـنبیری تاکەکانەوە لە برەودان بەو بوارە فەرامۆش بکرێت، کارکردن لە پانتایانەدا پلانی تۆکمە و پشتگیری ئـابوری گەرەکە، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵماندواە ئەو توانا مرۆیی و ئابوری و ڕۆشـنبیریە بە دەر بخـەین کە دەبنە بنەما بۆ گەشەکردنی شارستانیەت و پێشخستنی شارۆچکەکە.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە ئەم شارۆچکەیە دەرخەری ئەو ڕاستیەیە لە مـاوەی تەنها دوانـزدە سـاڵدا شـارۆچکەی تەق تەق لە گونـدێکەوە بەرەو جۆرێـک سـیماکانی شـارۆچکە هەنگاوی ناوە و خۆی لە شێوەی شارۆچکەیەکدا بینیوەتەوە. تەنانەت بەشێک لە ڕۆشنبرانی چەند ساڵێکە داواکارن یەکەی ئیداری تەق تەق لە ناحیەوە بکرێت بە قەزا، چونکە لایـان وایە هەموو توخمێکی بە قەزا بوونی تێدایە فەراهەم کراوە.

ئەو هۆکارانەی بوونە هـۆی هەڵبژاردنـی نـاو نیشـانی ئەم تـوێژینەوەیە، بریتین لە نەبوونی هیچ سەرچاوەیەکی زانستی و ئەکادیمی لە سەر مێژوو و پێشکەوتنە شارسـتانیەتیەکانی ئەم شارۆچکەیە و پشت گوێخستنی لە ناوەندە زانستی و ڕۆشننبیرییەکان، سـەرەڕای کـاریگەری پێگە جوگرافیا ئابوریەکەی و چڕی دانیشـتوانەکەی. بە هیـوای ئەم تـوێژینەوەیە دڵۆپێک بێت لەو خـزمەتەی کە پێشـکەش بە مێـژووی ئەم شـارۆچکەیە و کتێبخـانەی کـوردی دەکرێـت، پڕکەرەوەی دەلاقەیەک بێت بۆ ئایندەی نەوەکانمان.

ئامانجەکانی توێژینەوە: توێژینەوەکە هەوڵ دەدات، ڕاستگۆیانە باس لە مێژووی قۆناغەکانی ئـاوەدانکردنەوەی ئەم شـارۆچکەیە بکـات، هەنگاوەکـانی بە شارسـتانی بـوون و چـۆنیەت و چـالاکیە ڕۆشـنبیری و هونەریەکـان دەرخـات و گۆشـەنیگایەک بێت بـۆ بـرەودان و هانـدانی

ڕۆشنبیران و شارەزایان بۆ گرنگیدان بە پێشکەوتنی شارۆچکەکە، هەموان هان دەدات کە هاو ئاهەنگ و ڕێگەخۆشکەر بن بۆ بە شارستانیەت بوونی زیاتر و چالاکی ڕۆشنبیری و ئەکادیمی و هونەری زیاتر، بە ئاگاهێناوەی دەستەبژێرێک لە ڕۆشنبیرانی شارۆچکەکە بە مێژووی ڕوداو و کارە ژیاریەکانی ڕابردوو.

توێژینەوەکە لەم تەوەرانەی خوارەوە پێک دێت: تەوەرەی یەکەم بە ناونیشانی شارۆچکەی تەق تەق بەر لە ساڵی ١٩٩١، لەم تەوەرەدا هەوڵدراوە باس لە لاپەرە مێژووییەکان و دیرۆکی شارستانیەتی شارۆچکەکە بکات، پێگەی جوگرافی و گەشەی دانیشتوان باسی لێوە کراوە. لە تەوەرەی دووەمیشدا بەناونیشانی بنەما ئابوریەکانی شارۆچکەی تەق تەق، کە باس لە توخمە ئابورییەکان وەک نەوت و کشتوکاڵ و گەشتیاری...کراوە، لە تەوەرەی سێیەمیشدا لایەنی ڕۆشنبیری و چالاکیە هونەریەکان شرۆڤە کراوە و چەند نمونەیەک وەک بەڵگەی چالاکیە هونەری و ڕۆشنبیریەکان پێشکەش کراوە، لە تەوەرەی چوارەمیشدا ڕۆڵی پارت و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی خراوەتە ڕوو، هەوڵدراوە چالاکیەکانیان کە ڕۆڵی ئەرێنیان لە پێشکەوتنی شارستانیەتی شارۆچکەکەدا هەبوو بخرێتە ڕوو.

سەبارەت بە سەرچاوەکانی ئەم توێژینەوەیە، هەڵبەتە هەژارانەیە و سەرچاوەکان بە شێوەی گشتی دوورن لە کتێبی ئەکادیمی و بەڵگەنامەی زانستی، لە کاتێکدا بۆ ئامادەکردنی توێژینەوەیەکی زانستی بوونی ئەو جۆرە لە سەرچاوە بە گرنگ دەزانرێت، ئەمەش بە هۆی ئەوەی کەمترین سەرچاوەی زانستی لە سەر ئەم شارۆچکەیە نوسراونەتەوە و بەشی زۆری بەڵگەنامەکان لە ناو بران، چونکە ئەم شارۆچکەیە چەند جارێک سوتێنراوە، بۆ نمونە لە ١٩٨٧ کاتێک هێزی پێشمەرگە ئەم شارۆچکەیە دەگرن بەشی زۆری فەرمانگە حکومیەکان دەسوتێنن، جگە لەوە دوو ساڵ بەر لە ئێستا لە لایەن خۆپیشاندەرانەوە جارێکی تر فەرمانگە حکومیەکانی شارۆچکەکە سوتێندران، ئەو سەرچاوانەی پەیدا بوون، کتێبی زێودەری ئاراس

ئیلنجاغی یەکێکە لەو سەرچاوانەی سودی لێوەرگیراوە، هەڵبەتە ئاراس ئیلنجاغی یەکێکە لەو کەسانەی کە خزمەتی زۆری بە مێژوو شارستانیەتی شارۆچکەکە کردووەو هەوڵی داوە لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانیشدا چەندین بابەت لە مێژووی شارستانیەت و ڕۆشنبیری شارۆچکەکە بڵاو بکاتەوە. لە لایەکی ترەوە ڕۆژنامەی (تاک) کە زمانحالی شارۆچکەکە بووە و لە ٢٠٠٤ وە بۆ ماوەی ساڵێک چالاکیە جیاوازەکانی ئەم شارۆچکەیەی بلاو کردۆتەوە، خەرمانێکی زانیاری شارۆچکەکەیە و بۆ توێژینەوەکەی ئێمەش پڕ بایەخ بووە، بۆیە لەم توێژینەوەیەدا سودی زۆرمان لێ بینیووە. هەروەها گۆڤاری (ڕاما) و بڵاوکراوەی دکتۆر ڕەئوف تا ڕادەیەک تێنویەتی توێژینەوەکەییان شکاند.

لە کۆتایدا بەو هیوایەی کە توانیبێتمان خزمەتێک بە شارستانیەتی مرۆیی ئەم شارۆچکەیە بکەین و پەردە لە سەر چەندین زانیاری و چالاکیە جیاوازیەکانی لابدەین.

تەوەریەی یەکەم: شارۆچکەی تەق تەق بەر لە ساڵی ١٩٩١

یەکەم: کورتەیەک لە مێژووی شارۆچکەی تەق تەق

راستییەکی بەڵگەنەویستە کە بێ سەرنجدان و شیکردنەوەی ستراکتۆر و پەیکەری کۆمەڵگاکان و تێگەیشتن لە شێوازی ژیان و پەرەسەندنی مێژووییان، ئەستەمە بتوانین ئەنجامگیریی ورد و دروست سەبارەت بە دیاردە سیاسیی و فەرهەنگیی و کۆمەڵایەتییەکان بکەین و وێنایەکی راستەقینە و واقیعیی ئەم کۆمەڵگایانە پێشانبدەین، دیارە کۆمەڵگای کوردییش وەک هەر کۆمەڵگایەکی دیکە لەم لۆژیکە بەدەر نییەو بۆ تێگەیشتن لە هەر دیاردەکی نێو ئەم کۆمەڵگایە پێویستە ریشە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان شیبکەینەوەو بۆچوونەکانی خۆمان لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانە بنیادبنێین.

شارۆچکەی تەق تەق لە ڕووی نیشتەجێ بوونەوە مێژوویەکی دێرینی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زاینی و سەردەمی حکومڕانی ئوری سێیەم(٢١١٢-٢٠٠٤)پ.ز، ئەوکاتە ناوی بە تیکتخۆم هاتووە(جەلال، ٢٠٠٨: ٩٠)، ئەم بۆچوونە سەبارەت بە مێژووی کۆنی ئەم شارۆچکەیە جێگەی بایەخە، چونکە سەرچاوەکەی باسی لەم بابەتە کردووە لە بنەڕەتدا توێژینەوەیەکی زانستییە و جێگەی قبوڵ کردنە. ئەوەی جێگەی سەرنجە بەشێ زۆری قۆناغە مێژوویەکانی ئەم شارۆچکەیە ونن و لە سەرچاوەکاندا دەرنەکەوتوون، ئەمەش بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕێتەوە، ڕەنگە کۆچ کردنی دانیشوانی ئەم شارۆچکەیە بە هۆی کارەساتە سروشتیەکانەوە یان فشاری هێز و هێرشی هەمەجۆری سەربازی هێزە ناوچەیی و نێودەوڵەتیەکانەوە بووبێت، دواتر جارێکی تریش ئاوەدان کراوەتەوە.

له لایەکی ترەوە شوێنەواری دێرینی ساتوقەلآ[1] کە ژیارێکە گرنگ و قوڵی ئاوەدانیە لە دەڤەرەکەدا دەکەوێتە (١١)کم لە بەری ڕۆژهەلاتی شارۆچکەی تەق تەقەوە، یەکێکە لەو شارستانیەتە کە تەمەنی بۆ سەدەی حەوتەمی پ.ز دەگەڕێتەوە، پاشماوەی زۆری مرۆڤایەتی تێدا دۆزراوەتەوە، لە ئێستاشدا کنەو پشکنین تێیدا بەردەوامە (ئیلنجاغی، ٢٠١٣: ١٠)، لەو سەروبەندەدا بۆ ماوەیەک لۆلۆییەکان لەم ناوچەیە فەرمانڕەواییان کردووە، هەرچەندە سەنتەری فەرمانڕەوای لۆلۆییەکان ناوچەکانی شارەزوور بووە، بەلآم پێگەی سەربازیان لە ناوچە جیاوازەکاندا بۆ پارێزگاری لە دەسەلآتەکەییان هەبووە و لەوە دەچێت ساتوقەلآ یەکێک لەو پێگە سەربازییانەیان بووبێت(تەیب، ٢٠٠٥: ١٤٤)، ئەمەش یەکێکە لەو بەڵگانەی کە مێژووی نیشتەجێ بوون و ژیاری مرۆڤایەتی لەم دەڤەرە بۆ سەردەمە دێرینەکان دەگێڕێتەوە.

لە سەردەمی دەسەلآتی دەوڵەتی عوسمانیشدا ئاوەدانی لەم شارۆچکەیدا هەبووە و یەکەم مزگەوتی لە ساڵی ١٨٠٤ تێدا دروست کراوە(بڕوانە پاشکۆی ژمارە٤)، بەلآم تا جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤-١٩١٨)، لەوە ناچێت تەق تەق کاریگەری لە سەر ڕوداوەکان هەبوو بێت و بووبێتە جێگەی سەرنجی دەسەلاتدارانی سەردەم، لە دوای تەواو بوونی جەنگی جیهانی یەکەمی ١٩١٨، وەکو یەکەم ناحیەی قەزای کۆیە مافی بەڕێوبەرایەتی ناحیەی پێ بەخشراوە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٥، ٧). هەرچەندە بوون بە ناحیەی ئەم شارۆچکەیە بەراورد بە قەزا بوونی کۆیە دواکەوتووە، چونکە تەمەنی بە قەزا بوونی کۆیە بۆ چەند سەدەیەک بە لە ناحیە بوونی شارۆچکەی تەق تەق دەگەڕێتەوە(باجگر، ٢٠١٨: ٢٢-٢٥)، قەزای کۆیە تا جەنگی جیهانی یەکەمی سەر بە سەنجەقی کەرکوک بووە، دواتر بۆ ماوەیەک(١٩١٨/١١/١٥-

[1] ساتوقەلآ لە ناوی پادشا ساتۆمەوە هاتووە، کە یەکێك لە فەرمانڕەواکانی لۆلۆییەکان بووە، لە سەدەی حەوتەمی پ.ز، لەم ناوچە فەرمانڕەوای کردووە(ئیلنجاغی، ٢٠١٣: ١٠؛ ئەلخەسرەوی، ٢٠٠٩: ٢٢).

١٩١٩/٦/١٩) سەر بە سەنجەقی سلێمانی بووە(های، ١٩٩٧: ٤٠)، کە سەردەمی دەسەلاتداریێتی شێخ مەحمودی حەفید[٢] بووە داواکاری ئۆتۆنۆمی گەیشتبووە لوتکە(اولسون، ١٩٩١: ٢٧٥؛ مورییس، ٢٠١٢: ١٢)، بۆ ئەو مەبەستە هەولّی فراوان خوازی دراوە، لە سالّی ١٩٢٣ جارێکی تر بە شاری کەرکوکەوە لکێنراوەتەوە(شارەزا، ١٩٩٧: ١١٣).

هەلّبەتە بە درێژای ماوەی سەد سالّی ڕابردوو دانیشتوانی شارۆچکەیەی تەق تەق، چڕی دانیشتوانی لە سەنتەری شارۆچکەکەدا کەم بووە و لە لە سەرژمێری ١٩٥٧ تەنها (٣٠٠) کەسی تێدا نیشتەجێ بووە، بەلآم بە هۆی هەلّکەوتەی شوێنەکەی و زۆری گوندەکانیشەوە دەروبەریەوە و چڕی دانیشتوانی گوندەکانەوە کە لە سەرژمێری سالّی ١٩٥٧ دا (١٤٥٠٠) کەس ئەژمار کراوە، کە بە سەر ٦٦ گونددا دابەش بوون بۆیە مافی بەڕێوبەرایەتی ناحیەی پێبەخشراوە (نەسرەدین، ٢٠٠٥: ٣). هەرچەندە لە ڕووی شارستانیەتەوە دواکەوتوو بووە و هیچ سیمایەکی شارستانیەتی نەبووە، هاوشێوەی گوندەکان خانوەکانییان لە گلّ دروست کرد بوو، کۆلانەکانیان هیچ دیزاینێکی شارستانیەتی پێوە دیار نەبووەو تەنگ و خوارخێچ، شەقامەکان گلّ بوون و هەرەمەکی و دوور لە پلانی شار پێکەوە نرا بوون، خانوەکان تاپۆییان نەبووە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٩: ٧). هەلّبەتە مێژووی شارستانیەت و گەشەی ئاوەدانی لە باشوری کوردستاندا مێژویەکی قولّی نیە، زۆرینەی شارو شارۆچکەکان چەند دەیەیەکە بەرەو شار بوون هەنگاوییان ناوە و سەردەمی گوند بونییان تێپەڕاندووە، بۆ نمونە ئەگەر بڕوانیتە گەشەی ئاوەدانی لە شاری هەولێر بەر لە یەک سەدە لە گوندێک چووە، بەلآم ئەمرۆ بۆتە ناوەندێکی گرنگی شارستانیەت و بازرگانی لە هەموو عێراق و دەولّەتانی هەرێم.

---

[٢] شێخ مەحمودی حەفید کوری شێخ سەعیدی بەرزنجیە و لە بنەمالّەیەکی سۆفیگەری قادری پەروەردە کراوە و لە سالّ ١٨٨١لە دایك بووە، لە سالّی ١٩١٩ بۆتە مەلیکی کوردستان و فەمانرەوای بەشێکی کوردستانی باشوری کردووە و شکستی بە بەریتانیەکان هێناوە، لە سالّی ١٩٥٦ کۆچی دوای کردووە(البیاتی، ٢٠٠٥، ٤٤؛ لازاریف، ١٩٨١: ١٠٦-١٠٧).

قۆناغ بە قۆناغ گرنگی بەم شارۆچکەی تەق تەق دراوە و هەوڵدراوە گرنگی بە سیماکانی شارستانیەت لەم شارەدا گەشەی پێبدرێت، لە قۆناغی گوند بوون جیابکرێتەوە و پێداویستیەکانی شار بوونی تێدا بەرجەستە بکرێت، هەرچەندە ئەم گرنگی پێدانە لە سەر خۆو دواکەوتوو بووە، تەنانەت تا ساڵی ١٩٣٢ هیچ خوێندنگایەک لەم شارۆچکەیە بوونی نەبووە(ڕۆژنامەی یەکگرتوو، ٢٠٠٢: ٦).

پردی تەق تەق[٣] کە جێگەی شانازی تەق تەقیەکانەو سیمایەکی دیاری شارستانیەت و سروشتێکی جوانی بە شارۆچکەکە بەخشیووە لە ساڵی ١٩٥٤-١٩٥٨، دروست کراوە، بۆتە پردی ڕایەڵەی پێکەوە گرێدانی شاری کەرکوک بە شارەکانی کۆیە و ڕانیە و قەلادزێ و لەوێشەوە بۆ ئێران، بۆتە سەرە ڕێی بازرگانی و ئاڵوگۆڕی کالآ لە نێوان ئەو شارانە (ئیلنجاغی، ٢٠٠٢: دوا لاپەرە). یەکێکی تر لە دیاردە شارستانیەتەکانی ئەم شارۆچکەیە کە لە ئێستادا ڕۆڵی گرنگی لە بوژانەوەی ژێرخانی ئابوری ولآتدا هەیە، ئەویش کێڵگەی نەوتی تەق تەق(شیواشۆک)ە کە لە ساڵی ١٩٤٤دا بۆ یەکەم جار کاری تێدا ئەنجامدراوە، دواتر بە شێوەیەکی پچر پچر کاری تێدا بەردەوام بووە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٦: ٣).

نەخۆشخانەی تەق تەقیش کە یەکێکە لە پێداویستیە گرنگەکانی شار لە ساڵی ١٩٥٠ دروست کراوە و لە نێو خانویەکی گڵی ئاسایدا بووە و تەنها یەک پزیشک بە ناوی فریاد مجید غفور هەبووە، لە ساڵی ١٩٦٠ بۆتە خاوەن خانوی کۆنکرێتی تایبەت بەخۆی، لە ساڵی ١٩٥٣ پۆستەو گەیاندنی بۆ هێنراوە و بۆتە خاوەن هێڵێکی شەش خەتی(ئیلنجاغی، ٢٠٠٥: ٧).

---

[٣] پردی تەق تەق کە یەکێکە لە دیاردە شارستانیەتەکانی شارۆچکەی تەق تەق لە ساڵی ١٩٥٤ لە لایەن وەزارەتی ئاوەدانکردنەوەی عێراقەوە ڕووپێوی جیۆلۆجی بۆ کراوە، دواتر بە مەبەستی جێبەجێ کردن دراوتە کۆمپانیای بیتۆنی مونیر باوی ئەلمانی، هیرد ویلفکان سەرپەرشتیاری کۆمپانیاکە بووە و مستەر مایگەرد یارمەتی دەری بووە، مستەر سوبەر کە بەریتانی بووە کاروباری پردەکەی لە ئەستۆدا بووە، تێچووی پرۆژەکە ٧٥٠٠٠ هەزار دیناری عێراقی بووە و لە ساڵی ١٩٥٨دا تەواو بووە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٦: ٣).

شارۆچکەی تەق تەق تاکو ساڵی ١٩٦٩ کارەبای نەبووە، لەم ساڵەدا لە ڕێگەی مۆلیدەوە کارەبای بۆ دابین کراوە و لە ساڵی ١٩٨١دا کارەبای سەرەکی بۆ هاتووە، لە ساڵی ١٩٧٦دابەردی بناغەی فەرمانگەی ئاو دانراوە و لە ساڵی ١٩٧٧ پرۆژەکە تەواو بووە، لە پیشتردا لە بە سود وەرگرتن لە گوێدرێژ و تەنەکە و کوندە ئاوییان لە زێي بچوکەوە گەیاندۆتە مالەکانیان(ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢)(٤). هەروەها لە ساڵی ١٩٧٩ کێڵگەی پەلەوەری تەق تەق لە سەر ڕوبەری ٥١٠ کم٢ دروست کراوە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٥: ٧)، کە یەکێک لە پرۆژە ستراتیژی و پڕ بایەخەکانی ولآت، توانی زۆرترین بەرهەم پێشکەش بە نێو خۆ و دەرەوە بکات و زۆرترین هەلی کاری بۆ دانیشتوانی ناوچەکە دابین کرد بوو(ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢).

بارودۆخی سیاسی و فشاری بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا کاریگەری زۆری لە سەر ئەم شارۆچکەیە دروست کرد بوو، بەشێکی زۆری دانیشتوانی پیوەندییان بە شۆڕش و هێزی پێشمەرگەوە کرد، ئەمەش وایکرد حکومەتی عێراقی هەوڵی بچوککردنەوەی هەیکەلی ئیداری ئەم شارۆچەیە بدات و لە ١٩٨٦/١٠/٢٠لە بەڕێوبەرایەتی ناحیەوە کردیەوە بە گوندو ناوی نا (العزیزیة)، تاکو ١٩٩٥/٦/٢٠ بە پێی بڕیاری ژمارە ٤١٥/١/١ی ئەنجومەنی وەزیرانی حکومەتی هەرێمی کوردستان جارێکی تر بەرێوبەرایەتی ناحیەی پێ بەخشرایەوە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٠: ١٨).

دووەم: ناوی شارۆچکەی تەق تەق

سەبارەت بە ناوی تەق تەق هاوشێوەی ناوچەکانی تر بۆچوونی جیاواز هەیە و مێژوونوسان کۆک نین لە سەر ناوێکی دیاری کراو، دیارترین بۆچونەکان بریتین لە:

---

(٤) عەبدی عەبدولکەریم ئۆمەر لە ساڵی ١٩٧٣ لە گوندی موخەرەسی ناحیەی تەق تەق لە دایك بووە، پەیمانگای بەشی یاسای تەواو کردووە، بۆ ماوەی ١٢ ساڵ نوسەری ناحیەی تەق تەق بووە..

١.گوایە ئەسپ سوارێکی لێهاتوو بە توانا بەم ناوچەیەدا تێپەڕیووە، دەنگی ناڵچەی ئەسپە تەقەتەقی زۆری پەیدا کردووە(ئەمین و جەلال، ٢٠٠٧: ٥٦)، گوایە ئەم ناوە بۆ ئەو ڕوداوە دەگەڕێتەوە، هەرچەندە بەشی باشوری شارۆچکەکە بەردەلان بووە و تاکو ئێستاش بە بەستەکە ناسراوە، بەڵام ئەم بۆچوونە بە لاوازە دەزانین و لە شێوەی ئەفسانەیەک.

٢.گوایە کاتێک لافاو هاتووە و بەشێکی لەم گوندە ڕامالیووە، ژنێک بە ناوی حەلیمە دەلێت ئای لە بەر ئەو لافاوە چي پێ کردین تەقەتەقی بەرد کاسی کردین، ناوی تەق تەق گوایە لەو تەقە تەقی بەردانەی لافاوەکەوە هاتووە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٥: ٧). ئەمەش بە لاواز دەزانین.

٣.گوایە ئەم شارۆچکەیە خەڵکی کەمی تێدا بووە و تاک تاک ماڵی تێدا نیشتەجێ بووە(ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢)، ڕەنگە ئەم بۆچوونە جێگەی هەڵوەستە لە سەر کردن بێت، چونکە ئامارەکانی سەرژمێری دەری دەخەن، کە بەر لە سەد ساڵ ئەم شارۆچکەیە تەنها چەند مالێکی تێدا بووە، ژمارەی دانیشتوانەکەی زۆر کەم بووە، وەکو لە ئاماری ١٩٥٧ بە (٣٠٠) کەس ئەژمار کراوە، ئەگەر بۆ هەر خانەوادەیەک (٥) ئەندامی خێزان دابنێین،ئەوا تەنها (٦٠) ماڵی تێدا بووە. بۆیە دەکرێت بە بۆچونێکی لۆژیکی دابنرێت.

٤.گوایە ناوی تەق تەق بۆ بەریەککەوتنی بەردەکانی دەگەڕێتەوە کاتێک بە نێویدا تێپەڕ دەبیت(بابان، ١٩٨٩: ٥٩، ئەمین و جەلال، ٢٠٠٧: ٥٦)، ئەم بۆچونەش جێگەی قبوڵ کردنە، چونکە تێکڕای ماڵەکانی ئەم شارۆچکەیە لە نزیک ڕوباری زێی بچوک دروست کرا بوون، ئەوەی جیای کردبونەوە تەنها بەستەکە بووە، کە ناوچەیەکی بەردەلانی بووە و هەمیشە سەرەڕێی گەیشتن بە ڕوبارەکە بووە، تا ساڵی ١٩٧٧ پرۆژەی ئاوی نەبووە و سود لەئاوی ڕوبارەکە وەرگیراوە.

هەلبەتە مێژووی ئاوەدانی و ناوی تەق تەق وەک گوندێک گۆڕانکاری بە سەردا هاتووە، سەرەتا لە چەند کیلۆمەترێک لە دووری ئەم ناوچەیەی ئێستا بووە بە ناوی گوندی کوچک

نەخشینە، دواتر بۆ گوندی کەلەکچین گواستویانەتەوە، لە دوا جاردا لە پێش سێ سەدە هاتونەتە ئەم ناوچەیەی کە بە تەق تەق ناسراوە(ئیلنجاغی، ٢٠١٤: ١٥).

سێیەم: جوگرافیای شارۆچکەی تەق تەق

لێکۆلینەوە لە پێگە و ڕووبەری هەر ناوچەیەک بایەخێکی زۆری هەیە، چونکە دەروازەیەکە بۆ دەرکەوتنی خەسڵەتە سەرەکیەکانی ناوچەکە، لەم سۆنگەیەوە هەوڵدەدەین لێکۆلینەوە لە هەر یەکە لە پێگەی جوگرافی و ڕووبەری شارۆچکەی تەق تەق بکەین.

1. پێگەی جوگرافی: شارۆچکەی تەق تەق لە سەر کەناری زێی بچوک لە تەنگەبەرێکدا کە بە شاخی قەلان ناسراوە دروست کراوە(شێخ شەرەف، ٢٠٠٥: ٤). ڕەنگە هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم شوێنە بگەرێتەوە بۆ خۆپاراستن لە ئاوی ڕوبارەکەو جۆرێک لە خۆ شاردنەوەش بووە لە هێرشی هەر دوژمنێک کە هێرش بکاتە سەریان. بەشی باشوری ئەم شارۆچکەیە ناحیەی شوانی سەر بە پارێزگای کەرکوکە لە دووری (٢٧)کم و لە بەشی باکوریدا قەزای کۆییە لە دووری (٢٣)کم و بەشی ڕۆژهەلآتی ناحیەی ئاشتیە لە دووری (٢٥)کم و بەشی ڕۆژئاوای شاری هەولێرە لە دووری (٩٨) کم و ناحیەی سێگردکان لە دووری (١٧)کم لە بەشی ڕۆژئاوایدایە(بلآوکراوەی تەق تەق، ٢٠٠١: ٢).

2. پێگەی ئەسترۆنۆمی(گەردونی): دیاری کردنی پێگەی گەردونی شارۆچکەی تەق تەق بایەخی هەیە، چونکە لەو ڕێگایەوە دەکرێت خەسڵەتە سەرەکیەکانی شارستانیەت بدۆزینەوە و ڕادەی ئاو هەوا و کاریگەری ژینگە دیاری بکەین، ناوچەی لێکۆلینەوەکە دەکەوێتە هێڵی درێژی ٤٤-٤٥ پلەی ڕۆژهەلآت و بازنەی پانی ٣٥-٣٦ پلەی باکوری نیوە گۆی زەوی، بەرزترین شوێنی ٨١٠ مەتر لە ئاستی دەریاوە و نزمترین شوێنی ٣٥٠ مەتر لە ئاستی دەریاوە بەرزە(ئەمین و جەلال، ٢٠٠٧: ٥٦، ئیلنجاغی ، ٢٠١٤: ١٨).

3. ڕوبەری شـــارۆچکەی تەق تەق: ڕوبەری شـــارۆچکەی تەق تەق لە مـــاوەی توێژینەوەکەماندا گۆڕانکاری زۆری بە سەردا هاتووە، ئەمەش بە هۆی جیابونەوە و دروست بوونی سێ ناحیەی نوێ لە هەناوی ناحیەی تەق تەق، ئەوانەش ناحیەی دێگەلە لە ساڵی ١٩٧٧ و ناحیەی ئاشتی لە ساڵی ١٩٩٩ و ناحیەی سێگردکان لە ساڵی ٢٠٠٥ بوون، هەر یەکە لەم ناحییانە ژمارەیەک گوندییان لە ناحیەی تەق تەق داتاشی، ناحیەی ئاشتی (٢٠) گوند و ناحیەی سێگردکان(٩) گوند، بە ڕوبەری ١٩٨کم چوار گۆشە(ئیلنجاغی، ٢٠١٤: ١٥).

ڕوبەری شارۆچکەی تەق تەق نزیکەی (٣٠٠)کم چوار گۆشەیە و (٢١) کەرتی کشتوکالیە و (٢٣) گوندی بە سەرەوەیە، بەر لەوەی ناحیەی دێگەڵە جیا بێتە لە ساڵی ١٩٧٧ ڕوبەری ئەم شارۆچکەیە ١٠٧٣کم چوار گۆشە بووە، پاشان تەنها (٧٠٠) کم چوار گۆشە مایەوە، لە ساڵی ١٩٩٩ بە هۆی جیابونەوەی ناحیەی ئاشتی بە گوندەکانیەوە (٢٠٠) کم چوارگۆشە لە ڕوبەری ئەم شارۆچکەیە کەمی کرد و تەنها (٥٠٠) کم چوار گۆشە مایەوە، لە ساڵی کە ٢٠٠٥ ناحیەی سێگردکان دروست بوو بە گوندەکانیەوە ئەویش نزیکەی (٢٠٠)کم چوارگۆشەی لە گەڵ خۆیدا برد(ئیلنجاغی، ٢٠١٤: ١٥؛ بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣).

پێکهاتەی شارۆچکەی تەق تەق بە پێی ئاماری شارەوانی ساڵی ٢٠١٤ بەم شێوەیەی خوارەوەیە[٥]:

لە شەش گەرەک پێک هاتووە:

١.گەڕەکی رزگاری(٦٨٨) ماڵ

[٥] هەڵبەتە لە مـاوەی توێژینەوەکەمانیشدا کە سالانی ١٩٩١-٢٠٠٣ دەگـرێتەوە، هەمـان گەرەك بە هەمـان نـاو هەبـوون، بەڵام شـارەوانی هـیچ ئامـارێکی وردی ئەنجـام نەداوە تـاکو توێژینەوەکەمـان پشـتی پـێ ببەسـتێت، بـۆیە ناچـار ئامـاری خێزانەکـان لە ٢٠١٤ پیشاندراوە(توێژەران).

٢.گەرەکی ئاشتی (٩١٠) ماڵ

٣.گەرەکی گۆڕقەرەج (٨٢٤)ماڵ

٤.گەرەکی ڕوناکی (٤٩٧)ماڵ

٥.گەرەکی شەهیدان (٥٠١) ماڵ

٦.گەرەکی سەربەستی (٨٧٠) ماڵ (بلآوکراوەی تەق تەق، ٢٠٠١، ١).

چوارەم: دانیشتوانی شارۆچکەی تەق تەق

بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٥٧ کۆی دانیشوانی شارۆچکەی تەق تەق ١٤٥٠٠ کەس بووە، بە کۆی گوندەکانیەوە، لە ساڵی ١٩٧٧ ئەم ڕێژەیە بەرز بۆتەوە بۆ ١٥٥٦٧ کەس، بەلآم لە ساڵی ١٩٨٧دا ئەم ڕێژەیە دابەزیووە بۆ ١١٠٠٠ کەس، ئەمەش بە هۆی ئەو فشارە زۆرەی لە لایەن حکومەتی عێراقەوە کرابووە سەر گوندنشینەکان و بەشێکی زۆری گوند نشینەکان بۆ شارەکان کۆچیان کرد، جگە لەوەی بە هۆی زاڵ بوونی هێزی پێشمەرگە لە گوندەکانی ئەم شارۆچکەیە نەتوانراوە وەکو پێویست لە گوندەکاندا سەرژمێری ئەنجام بدرێت، لە سەرژمێری ساڵی ١٩٩٢دا ڕێژەی دانیشتوان ڕوولە بەرز بونەوە دەکات و دەبێتە ١٢٢٣٠ کەس، بو پێی سەرژمێری یونیسێف کە لە ساڵی ٢٠٠١ دا ئەنجامی داوە دانیشتوانی شارۆچکەکە بۆتە ٢٤٢٥٤ کەس(ئەمین و جەلال، ٢٠٠٧: ٥٩؛ ئیلنجاغی، ٢٠٠١: ٧؛ بروانەپاشکۆی ژمارە(١).

تەوەرەی دووەم: ئابوری وەکو توخمێکی شارستانیەت

یەکەم: کشتوکاڵی شارۆچکەی تەق تەق و شارستانیەت

کشتوکاڵ کۆڵەکەی ئابوریە و گەورەترین کەرتە کە مرۆڤایەتی بۆ بژێوی ژیانی پشتی پێبەستووە(فیلد، ٢٠١٢: ٣٧-٣٨؛ غفور، ٢٠٠٦: ٢٩٥-٢٩٦). شارۆچکەی تەق تەقیش بە شێوەیەکی گشتی پێکهاتەیەکی جوتیارییە و کۆڵەکەی ئابوریەکەی بریتیە لە کشتوکاڵ کردن(یەعقوب، ٢٠٠٨: ٧)، ئەمەش پەیوەندی بە هەڵکەوتەی جوگرافی شوێنەکەیەوە هەیە، کەوتۆتە کەنار زێی بچوک، سەرچاوەی ئاوی نایابی بۆ زەویە بە پیتەکانی ئەم شارۆچکەیە پەیدا کردووە،(باجەلان، ٢٠٠٦: ٥)، جگە لەوەی تۆبۆگرافیای خاکەکەی ئەم دەڤەرە کە شیاوی کشتوکال کردن بووە نزیکەی (٤٤٩٣٦)دۆنم زەوییە، کە بە زەوی بەراو(واتە بەر ئاو، یان نزیک لە ئاو) ناسراوە، کە بەرهەمە هاوینی وزستانیەکاندا تێدا دەڕوێت، وەک تەماتە و بامیە و خەیار و شوتی و توتن و کاڵەک و هەنجیر و هەنار و ترێ...هەروەها بەرهەمە زستانیەکان وەک تورو سلق و کاهو و بروکلی و قەرنابیت و کەلەم...(کانی لەلەی، ٢٠١٨/١٢/٢٥)[٦].

هەرچەندە لە دەڤەرێکی کشتوکاڵی و لە نێو جوتیاراندا پێشکەوتنی شارستانیەت سەختە، چونکە زۆرینەی کاتەکان هاولآتیان سەرقاڵن بە کارو کرداری زەوی کێلانەوە، وەکو پێویست ناتوانن ئاگاداری پێشکەوتنە شارستانی و ڕەوتی ڕۆشنبیریەکان بن، بۆیە گەشە کردنی شارستانیەت لە نێو ئەو کایە جوتیاریەدا تا ڕادەیەک سەختە، بە تایبەتی لەو ماوەیەی کە توێژینەوەکەی تێدا ئەنجام دراوە(١٩٩١-٢٠٠٣)، تێیدا کوردستانی باشور لە دوای

---

[٦] جومعە محەمەد نەجیم ناسراو بە جومعە کانی لەلەیی، لە ساڵی ١٩٧٠ لە گوندی کانی لەلە سەر بە ناحیەی تەق تەق لە دایك بووە، قۆناغەکانی خوێندنی تا ئامادەی لە تەق تەق تەواو کردووە و پەیمانگای تەکنیکی لە کۆیە تەواو کردووە، جگە لە پیشەی ئەفسەری لە وەزارەتی ناوخۆی هەرێمی کوردستان بە کاری نوسین و رۆژنامەگەریەوە سەرقاڵە.

ڕاپەرینی ساڵی ١٩٩١ وە بە بارودۆخێکی ئابوری سەختدا تێپەڕ بووە، دوو جۆر لە ئابڵوقەی ئابوری خرابووە سەر هاولآتیانی، یەکەمیان ئەو ئابڵوقە ئابوریەی کە نێودەوڵەتی خرابووە سەر عێراق، کە کاریگەری لە سەر هەرێمی کوردستانیش وەکو بەشێکی عێراق هەبوو، چونکە وەکو قەوارەیەکی سەربەخۆ مامەڵەی لە گەڵدا نەدەکرا، دووەمیان ئەو ئابلوقە ئابوریەی کە لە لایەن حکومەتی عێراقەوە خرابووە سەر هەرێمی کوردستان، کە ڕێگەییان نەدەدا خۆراک و پۆشاک و کەل و پەلەکانی تر وەکو پێویست بگەنە شارەکانی هەرێمی کوردستان، ئەمەش بارودۆخێکی خراپی ئابوری دروست کرد بوو، دانیشوانی هەرێمی کوردستان بە گشتی و شارۆچکەی تەق تەق نەدەپەرژانە سەر گرنگیدان بە پەروەردەی نەوەکانییان، تەنانەت زۆرینەی خانەوادەکان نەیانەتوانی منداڵەکانیان بنێرنە بەر خوێندن،زیاتر بە ئاژەڵداری و کشتوکاڵەوە سەرقاڵ بوون، زۆرینەی گەڕەکەکان ڕانە مەڕ و مانگای تێدا بەخێو دەکرا، ئێواران هاوشێوەی گوندەکان ڕانەمەڕ و مانگاکان دەگەڕانەوە بۆ نێو شارۆچکەکە(یاسین، ٢٠١٨/١٢/٢٦)[٧].

بڕیاری ٩٨٦ی ئەنجومەنی ئاسایشی نێو دەوڵەتی لە ١٤ی نیسانی ١٩٩٥ تایبەت بە نەوت بەرامبەر بە خۆراک(اشبونیک، ٢٠١٩: موقع انترنیت)، بوژانەوەیەی ئابوری لە عێراق بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی دروست کرد و هەناسەیەکی دایەوە بە دانیشتوانی هەرێمەکە(ڕۆژنامەی یەکگرتوو، ٢٠٠٢، ٦)، بووە سەرەتایەک بۆ دەرکەوتنی شارستانیەت، چونکە پەیوەندی ڕاستەخۆ لە نێوان شارستانیەت و بوژانەوە و پێشکەوتنی ئابوریدا هەیە، ئەستەمە لە هەرێم و ناوچەیەکی هەژار نشین چاوەڕوانی پێشکەوتنی شارستانیەت بکەین،

---

[٧] ناسیح یاسین ناسراو بە حاکم ناسیح لە ساڵی ١٩٧٩ لە شارۆچکەی تەق تەق لە دایك بووە، قۆناغە کانی خوێندنی تا ئامادەی لە شارۆچکەی تەق تەق تەواو کردووە، کۆلێژي یاسای لە زانکۆی سلاحەدین تەواو کردووە و ئێستا لێکۆلەرە لە دادگای بەرای تەتەق و لە شارۆچکەی تەق تەق نیشتەجێیە.

چونکە لە بارودۆخێکدا کە مرۆڤ دوچاری برسێتی بونەتەوە ناپەرژێتە سەر بیرکردنەوە لە پێشکەوتن و خزمەتکردنی سیماکانی شار. بەڵام دوای ئەوەی بڕیاری نەوت بەرامبەر بە خۆراک دەرچوو، کاریگەری کردە سەر پێشکەوتنی کەرتی کشتوکاڵ و بوژانەوە و گرنگی پێدانی بۆ نمونە تەنها لە ٢٠٠١ و ٢٠٠٢ زیاتر لە ١١٤٩٧ دۆنم گەنم و جۆ چێندراوە(سعید، ٢٠٠٨، ١١٨)، بۆ ئەو مەبەستە عەلوەی فرۆشتنی سەوزەو میوە دروست کراو بایەخ بە ڕێنمای و پاراستنی کشتوکاڵی و چاککردنی لقی کشتوکاڵی تەق تەق درا، ڕێکخراوی فاو[٨] ڕۆڵی دیاری لەم بوارەدا بینی[٩] (ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢).

دووەم: نەوت و ڕۆڵی لە شارستانیەتی شارۆچکەی تەق تەقدا

هەرچەندە لە ڕۆژگاری ئەمرۆدا نەوت کاریگەری زۆری لە سەر پێشکەوتنی ڕەوتی شارستانیەت هەیە و بەڕونی ڕۆڵی لە سەر پێشخستنی ئەو کەرتەدا دەبێت، بەڵام لە شارۆچکە تەق تەقدا تاکو ئێستا وەکو پێویست کاریگەری نەبووە لە سەر بوژانەوەی ژێرخانی ئابوری و دروست بوونی ژیاری مرۆڤایەتی لەم دەڤەرەدا نەبووە، هەرچەندە

---

(٨) ڕێکخراوی فاو: ڕێکخراوێکی نێو دەوڵەتیە لە لایەن نەتەوە یەکگرتوەکانەوە لە ساڵی ١٩٤٥ لە کەنەدا دامەزراوە، بە مەبەستی گرنگیدان و پێشخستن و پارستنی بەربەمە کشتوکالیەکان(پێگەی ئەلیکترۆنی http://www.fao.org/about/how-we-work/ar/).

(٩) جگە لە ڕێکخراوە فاو چەندین ڕچکخراوی تر خزمەتی جیاوازیان بە شارۆچکەکە کردووە وەك:

1. چاککردنەوە قوتابخانەی گوندی بۆگد لە لایەن یونیسکۆوە لە ساڵی ١٩٩٩.
2. ٢.دروست کردنی ئامادەی تەق تەق لە لاین ڕێکخراوی یونیسکۆوە لە ساڵی ١٩٩٩
3. دروست کردنی قوتابخانەی گوندی سارتك لە لایەن ڕێکخراوی هابیتاتەوە لە ساڵی ٢٠٠١.
4. دروست کردنی بەشی ناوخۆی خوێندکاران لە تەق تەق لە لایەن هابیتاتەوە لە ساڵی ٢٠٠١
5. قوتابخانەی یەکگرتن لە شارۆچکەی تەق تەق لە فرانس لیبەرتی. چەندان کاری تر بروانە پاشکۆی ژمارە(٢)

خاوەنی کێڵگەی نەوتە لە دووری تەنها (١٥) کم لە بەشی باکوری ڕۆژئاواوە و بەرهەمەکانی خزمەتێکی زۆری بە پێشکەوتنی ئابوری هەرێمی کوردستان کردووە.

پرۆژەی نەوتی تەق تەق کە یەکێکە لە توخمە گرنگەکانی شارستانیەتی ئەم شارۆچکەیە و چەندین نێوی جیاواز لە پرۆژەکە نراوە، بۆیەکەم جار لە ساڵی ١٩٤٤ لە لایەن کۆمپانیا بەریتانی و فەرەنسیەکانەوە بە شێوەی پچر پچر کاری تێدا کراوە، چەندین جار کارکردن لەم کێڵگەیەدا وەستاوە وەک ساڵەکانی ١٩٥٨ و ١٩٦١ و ١٩٨٠ و ١٩٩٧(ئیلنجاغی، ٢٠٠١، ٦). لە ساڵی ١٩٧١ ئەم پڕۆژەیە چەندین ناوی جیاوازی هەبووە سەرەتا ناوی پرۆژەی نەوتی کەیوان بووە و دواتر ناوەکەی بۆ پرۆژەی نەوتی بێژنگ بەرسەر گۆڕاوە، حکومەتی هەرێمیش لە بەرواری ١٩٩٣/٨/٥وە لە ڕێگەی کۆمیتەی باڵآی پرۆژە تایبەتیەکانی کابینەی دووەمی حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە دەستی بە کارکردن لەو کێڵگانە کردووە، بە ڕوبەری درێژی (٢٩)کم و پانی(١٢)کم، لە ساڵی ١٩٩٤ ناوی پرۆژەی گۆڕیووە بۆ پرۆژەی نەوتی شیواشۆک(ئیلنجاغی، ٢٠٠٦: ٣)، دواتر بووە بە پرۆژەی نەوتی تەق تەق، کە لە چەندین بیرە نەوتێک پێک دێت، دیارترینیان چوار جوتیار و گەرماوە لە زەویەکانی گوندی ئیلنجاغی گەورەو سەر بە ناحیەی تەق تەق و هەرفتە لە نێو زەویەکانی ئیلنجاغی بچوک، سەید فوری لە نێو زەویەکانی داربەسەری بچوکدان(ئیلنجاغی،٢٠٠١: ٦).

سەرەڕای ئەوەی کە کێڵگە نەوتی شیواشۆک بەو قەبارەیەک کە لە نێو خاکی شارۆچکەدایە، نەیتوانیوە کاریگەری ئەوتۆ لە پێشکەوتنی شارستانیەتی شارەکە دابنێت، بەڵآم لە ڕووی دۆزینەوەی هەلی کار بۆ هاوڵاتیانی دەڤەرەکە خزمەتێکی زۆری کردووە، چ وەکو پۆلیسی پاسەوانی، یان کرێکار یاخود فەرمانبەر...(یاسین،٢٠١٨/١٢/٢٥).

سێیەم: کێڵگەی پەلەوەری تەق تەق و شارستانیەت

ئەم کێڵگەیە یەکێکە لە کێڵگە مەزن و ستراتیجەکانی عێراق، کە کاریگەری گرنگی لە سەر بوژانەوەی ئابوری دەڤەری شارۆچکەی تەق تەق هەبووە و خزمەتێکی زۆری بە هاولآتیان کردووە، ئەم پرۆژەیە کە بە پرۆژەی نەوتی ڕاوگەش ناسراوە لە ڕۆژئاوای شارۆچکە تەق تەق لە دووری نزیکەی ١٠کم لە سەر ڕوبەری (٥١٠) کم چوارگۆشە و زەوی (٢١) جوتیار لە ساڵی ١٩٧٦ لە لایەن کۆمپانیای بیک وتچمانی فلیپینی و پۆلەندیەوە دروست کراوە(فەتح الله، ٢٠٠٥، ٤)، یەکەم وەجبەی مریشکی لە ساڵی ١٩٨٣ دا پەروەردە کراوە، دواتر لە لایەن کۆمەڵەی فوراتی هەرەوەزیەوە کڕدراوە، لە ساڵی ٢٠٠٢ زیارتر لە ١٠٠٠٠٠ هەزار مریشکی تێدا پەروەردە دەکرا، زۆر جار سود لە هێلکەی مریشکەکان وەردەگیرا(کانی لەلەی، ٢٠١٨). ئەم پرۆژەیەش کاریگەری پتەوی لە سەر بژێوی دانیشتوانی ناوچەکە دانابوو، پاشەڕۆی مریشکەکانیش وەک پەینی کشتوکاڵ لێ سودی زۆری وەردەگیرا(چاوشین،١٢/٢٦/ ٢٠١٨)[١٠].

چوارەم: گەشتیاری وەک توخمێکی شارستانیەت

گەشتیاری یەکێک لە بنەما گرنگەکان ئابوریە و دەتوانرێت وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی پشتی پێ ببەسترێت، ئەمرۆ لە جیهان بە گشتی ئەم کەرتە جێگەی بایەخ پێدانە و بە خێرایی بەرەو پێشەوە دەبرێت، توخمێکی دیارو سیمایەکی درەوشاوەی شارستانیەتە.

هەڵکەوتەی شارۆچکەی تەق تەق بۆ بوژانەوەی گەشتیاری پێگەیەکی گرنگی هەیە، چ بە هۆی ڕوباری زێی بچوک یان بە هۆی زۆری گردۆڵکە و پێکهاتە جیۆلۆجیەکەی و هەوا سازگارەکەی بێت(ئۆمەر، ٢٠٠٥، ٢١)، هەرچەندە بە هۆی خراپی بارودۆخی ئابوری لە نێوان ساڵآنی (١٩٩١-٢٠٠٣) نەتوانراوە سود لەم کەرتە گرنگە وەکو پێویست وەربگیرێت، لە

---

[١٠] مستەفا محەمەد نەجم، لە ساڵی ١٩٦٩ لە گوندی کانی لەلە سەر بە ناحیەی تەق تەق لە دایك بووە، بڕوانامەی بکالۆریۆسی لەمێژوودی زانکۆی کۆیە بە دەست هێناوە، ڕۆژنامە نوس و نوسەرێکی لێهاتووە ئێستاش لە شارۆچکەی تەق تەق نیشتەجێیە.

کاتێکدا پردی تەق تەق سیمایەکی شارستانیەتی جوانی بە شارۆچکە کە بەخشیوە و جێگەی سەرنجی گەشتیاران بووە، بەڵام لە دوای ساڵانی ٢٠٠٠ ەوە بژێوی دانیشتوانی دەڤەرە باشتر بوو، گرنگی بە بواری گەشتیاری زیاتر بوو، لە ئێستادا دەیان پارک و یاریگای کەرتی تایبەت و کەرتی گشتی دروست کراون و ساڵانە بە هەزاران گەشتیار ڕوو لەم شارۆچکەیە دەکەن(چاوشین،١٢/٢٦/ ٢٠١٨).

هەروەها چەندین بواری تر هەن کە دەکرێت جێگە سەرنجی گەشتیاران بن و ببنە فاکتەرێک بۆ بوژانەوەی ئابوری دەڤەرەکە، وەک بوونی شوێنە ئاینیە دێرینەکان لە مزگەوتی کۆنی تەق تەق کە لە ساڵی ١٨٠٤ دروست کراوە(بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٨)) و مەرقەدەکان وەک مەرقەدی ئۆمەرمەندان کە لە دوور (١٥)کم دەکەوێتە باشوری شارۆچکەکەوە، و پاشماوە شوێنەواریەکان وەک شوێنەواری ساتوقەڵا کە لە مێژویەکی دێرینی هەیە و بۆ سەدەی حەوتەمی پێش زاین دەگەڕێتەوە(ئیلنجاغی، ٢٠٠٩: ٨؛ کانی لەلەی : ٢٠١٨).

پێنجەم: بازاڕو چالاکیەکانی تر

بازار یەکێکە لە سیما دیارەکانی شارستانیەت و سەرچاوەیەکی گرنگی ئابوریە و بژێوی ڕۆژانەی هاوڵاتیان دابین دەکات، پێشکەوتن و گەشەکردنی بازاریش بەندە بە قەبارە و چڕی دانیشتوانی شارەوە، تا چڕیەکەی زیاتر بێت بازارەکە درەشاوەتر و بە گوڕ تر دەبێت(کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ، ١٩٩٨: ٢٠٩). بازار شوێنێکە کە کەلو پەل و پێداویستەکانی مرۆڤی تێیدا دابین کراوە، ئاستی ئەو مامەڵەیەش بەندە بە وشیاری مرۆڤەکانەوە، تا بتوانن سەرنجی کڕیارەکانییان ڕاکێشن و بازاریان گەرمتر و دوکانەکانیان ڕازاوەتر بکەن، ئەمەش شارستانیەت بە شارو شارۆچکەکان دەبەخشێت و دەبێتە هۆی ئەوەی خواستی زیاتری لە سەر بێت، شارۆچکەی تەق تەق دوکانی هەمەجۆری بازرگانی تێدایە، بە پێی ئاماری

شارەوانی لە ٢٠٠٥دا (٣٦) دوکانی جوانکاری و (٢٠) دوکانی سەوزە و میوە فرۆشتن و (١١) ساردەمەنی و (١١) سەرتاشخانە و (٧) ئارایشگای ژنان و (٤) پینەدۆز و (١٢) دەرمانخانە و (٢) دەرمانخانەی ئاژەڵان...جگە لەوەی چەندین جۆرە پیشەوەری لەم شارۆچکەیەدا ئەنجام دراوە، وەک دروست کردنی لباد و کڵاوی خوری و کورتانی گوێدرێژ و لیفکە و مەشکە و کورەی هەنگ...(چاوشین،١٢/٢٦/ ٢٠١٨).

جگە لەوە بازار ڕاوەماسی و پەروەردە کردنی یەکێکی ترە لە بنەما ئابوریەکانی شارۆچکەی تەق تەق، بە پێی ئاماری ساڵی ٢٠١٤ (٧٤) پرۆژەی حەوزی ماسی لە سنوری شارۆچکەی تەق تەقدا بوونی هەیە و ماسی بۆ زۆرینەی شار و شارۆچکەکان دابین دەکات، هەروەها (٩٤) پرۆژەی پەلەوەری پەروەردە کردنی مریشک لەم شارۆچکەیەدا بوونی هەیە، ئەمیش ڕۆڵی دیاری لە بوژانەوەی ئابوری دەڤەرەکە هەیە(یاسین، ٢٠١٨/١٢/٢٥).

لە ڕاستیدا لە دوای ساڵی ٢٠٠٠وە چەند هەنگاوێک نراوە بۆ بەرەو پێشچون و پەرەپێدانی سیماکانی شارستانیەت لە شارۆچکەدا لەوانە:

یەکەم: دانانی نەخشەی بنەڕەتی شارۆچکەکە و تۆمار کردنەوەی نوێي دانیشتوان و گەڕەکەکان لە ٢٠٠٠/١٢/٣٠دا.

دووەم: بە پێي نوسراوی بەرێوبەرایەتی دیوانی وەزارەتی شارەوانی ژماری ١٠٥٣٢ لە ٢٠٠٢/٦/٢٩ پلەی شارەوانی تەق تەق لە پلە سێ وە بۆ پلە دوو بەرز کراوەتەوە، ئەمەش هاوکار دەبێت بۆ ئەوەی سیمای شارستانیەتی زیاتر بە شارە ببەخشێ و خزمەتی زیاتر بکرێت.

سێیەم: بڕیاری تاپۆکردنی خانوەکانی شارۆچکەکە بە پێي بڕیاری ژمارە (١٢١) ئیدارەی سلێمانی لە ساڵی ١٩٩٨ و ژمارە (٢٤١) ئیدارەی سلێمانی لە ساڵی ١٩٩٩، لەم بوارەدا کە دەتوانرێت شار ڕێکبخرێتەوە شارستانیەتی تێدا بەرجەستە بکرێت کاری گرنگ

ئەنجامـدراوە(ئیلنجاغی، ٢٠١٤: ٢٢-٢٣). چەنـدین بینـاو باڵەخـانە بە دیزاینـی نـوێ لە لایەن حکـومەت و ڕێکخـراوە خێرخوازیەکـانەوە دروسـت کـران، وەک دروسـت کردنـی چەنـدین خوێندنگا و کۆنکریتی کۆڵآنەکان و قیرتاوی شەقامەکان... (بڕوانی پاشکۆی ژمارە (٢).

تەوەرەی سێیەم: لایەنی ڕۆشنبیری و هونەری و ڕۆڵی لە پێشکەوتنی شارستانیەتدا

شــارۆچکەی تەق تەق لە نێــو ژینگەیەکــی هۆزگەریــدا گەشـــەی کــردووە و زۆریـــنەی دانیشـتوانەکەی لە گونـدەکانی دەورو بەریەوە بـۆ نێـو ئەم شـارۆچکەیە کۆچییـان کـردووە، دەقاو دەق کەلتوری هۆزگەری و عەشایەرییان بۆ نێو شارۆچکەکە گواستۆتەوە، تەنانەت لە دوای ڕاپەرینـی ئـازاری ١٩٩١ وە، کەلتـوری چەکداری بە شـێوەیەکی ڕەهـا بـاڵی بە سـەر شـارۆچکەدا کێشـا بـوو، ڕەنگـدانەوە وکـاریگەری لە سـەر زۆریـنەی دانیشـتوانی دەڤەرەکە هەبوو، لە هەڵگرتنی چەکەوە تا لە بەرکردنی جل و بەرگی سـەربازی، زۆرینەی پیاوانی ئەم شارۆچکەیە قەمسەڵەی سەربازیان دەپۆشی و چەکیان لە شـان دەکرد و کێشـە و ئاڵۆزییـان دروسـت دەکـرد، بارەگـا سـەربازییەکان لە نێو شـارەکاندا بـوو، زۆرینەی پارتەکـان خـاوەن هێـزی چەکـداری تـایبەت بە خۆییـان بوون(چـۆم حیـدری،١٢/٣٠/ ٢٠١٨)[١١]، هەر بەپرسـێکی سەربازی خۆی بە خاوەن شارۆچکە دەزانی و هیچ جۆرە خوێندنەوەیەکی بۆ یاسـا و هێزە چەکدارەکانی تـر نەدەکرد، دەسـەڵاتداریتی حکومەت و بەڕێوەبردن و پاراسـتنی ئاسـایش لە لایەن ئەو هێـزە چەکدارانەوە دابـین دەکـرا، بنکەی پۆلیسـی تەق تەق تەنهـا هەشـت پۆلیسـی هەبووە(ئـۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢)، لە کاتێـدا پـۆلیس ئەرکـی پاراسـتن و پارێزگـاری کردنـی ئاسایشی شارە. ململانێی چینەکان لە شارۆچکەدا هەبوو، زۆرجاریش بەریەککەوتن لە نێوان چینەکاندا ڕوی دەدا، بە تایبەتی لە نێوان ئاغاو جوتیارەکاندا، کە مێژوویەکی قوڵی ململانێیـان هەبـــووە، ئەم ململاێنییانەیـــان لە گونـــدەکانیانەوە بـــۆ نێـــو شـــارۆچکەک گواســـت

---

[١١] جـواد فقـێ عەلـی ناسـراو بە دکتـۆر جەواد چـۆم حەیـدەری، لە سـاڵی ١٩٦٠ لە گونـدی داربەڕووله نزیـك کـۆیە لە دایـك بـووە، کـولێژی شـەریعەی و ماسـتەر و دکتـۆرای لە زانکـۆی بەغـداد تەواو کـردووە، ئێسـتا پرۆفیسـۆرە لە زانکـۆی کـۆیە کـار دەکات و هەر لە کۆیەش نیشتەجێیە.

بـوەوە(گۆڵـدەرەی،١٢/٢٣/ ٢٠١٨)[١٢]، تەنـانەت کاتێـک ئەنـدامانی ئەنجـومەنی شـارەوانیەکان دەست نیشان دەکران، پێویست بوو ڕەچاوی گوندەکان و هۆزەکان بکرێت، بۆ ئەوەی هیچ گوندو هۆزێک درک بە پەراوێز خستن نەکات(گۆڵدەرەی[١٣]، ١٢/٢٣/ ٢٠١٨). هەموو ئەمانەش پـێچەوانەی گەشـــەکردنی شارســتانیەت و پێشــکەوتنی ڕۆشـنبیرو هـونەرن، بـۆیە ئەگەر لێکـۆڵینەوە لەو قۆنـاغە مێـژوویە بکەیـن، بەراورد بە چـالاکی گەشـــەکردنی ڕۆشــنبیری شارۆچکەکە، ڕەنگە دەرئەنجامێکی ئەرێنی بە دەست بخەین.

جـگە لەوەی شـارۆچکەی تەق تەق لە ڕووی گرنگیـدان بە پەروەردەوە زۆر لاواز بـووە و خوێنـدگا و مامۆسـتای پێویسـتی نەبـووە، تەنـانەت لە سـەرەتای نەوەدەکانـدا تەنهـا سـێ خوێندنگای سەرەتای و یەک خوێندنگای ناوەندی هەبووە(ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢)، مامۆستا لە شارەکانی ترەوە بۆ وانە وتنەوە بۆ شارۆچکەکە دەهاتن، ئەگەر ڕۆژێک مامۆستاکان کێشەی گواستنەوەییان هەبوایە، ئەوا دەوامی خوێندنگاکان ڕادەوەستان، بۆ ماوەیەک کەسایەتیەک بە نـاوی دکتـۆر شـەریف قـادر شـەریف پاسـی بۆ هـاتوچۆی مامۆسـتاکان گرتبوو، بۆ ئەوەی دەوامی فەرمی خوێندنگاکان بەردەوام بێت(ئۆمەر، ٢٠١٨/١٢/٢٢).

لە نێـو ئەو بـارودۆخەدا شـــارۆچکەی تەق تەق یەکێـک لەو شـــارۆچکانەیە کە جــولەی ڕۆشـنبیری و هـونەری باشـی تێدا بـووە و هەیە، مێـژووی چـالاکیە جیاوازەکـان لە نێو ئەم شـــارۆچکەیەدا بـۆ هەفتاکـانی سـەدەی ڕابـردوو دەگەڕێـتەوە، هەرچەنـدە ئەو سـەردەمە شـــارۆچکەکە بچـوک بـووە و ژمـارەی خانەوادەکـان کەم بـوون، بەڵام بەشـێک لە گونـد

---

[١٢] هاشـمی شـەفیق رەشـید، ناسـراو بە هاشـمی مـلا شـەفیق گۆلـدەرە، لە سـاڵی ١٩٧٢ لە گونـدی گۆڵـدەرە لە دایـك بـووە، بەشـی کوردی لە زانکۆی سلێمانی تەواو کردووە، ئێستا لە شاری کەرکوك نیشتەجێیە.

[١٣] هاشـمی شـەفیق رەشـید، ناسـراو بە هاشـمی مـلا شـەفیق گۆلـدەرە، لە سـاڵی ١٩٧٢ لە گونـدی گۆڵـدەرە لە دایـك بـووە، بەشـی کوردی لە زانکۆی سلێمانی تەواو کردووە، ئێستا لە شاری کەرکوك نیشتەجێیە.

نشینەکان کە ڕادەی ڕۆشنبیری و هونەرییان باش بووە، کاریگەرییان لە سەر بوژانەوە و پەرە پێدانی هونەر و ڕۆشنبیری شارۆچکەکە هەبووە، حکومەتی عێراقیش بۆ ئەو مەبەستە ڕێگە خۆشکەر بووە، بۆ نمونە لە ساڵی ١٩٧٠ ناوەندی لاوان(مرکز شباب) کراوەتەوە و بەشەکانی هونەر و مۆسیقا و وەرزشی تێدا بووە(قادر، ٢٠٠٧: ٦).

لە ڕووی برەودان بە شانۆگەری و کاری هونەری ترەوە، شارۆچکەی تەق تەق چالاکی پێشکەش کردووە و لە کاروانی ڕۆشنبیری و شارستانیەت دانەبڕاوە، خاوەن بەهرەکان لە هەر بارودۆخێکدا بوین، هەوڵیان داوە تواناکانیان بخەنە گەڕو خزمەت بە شارستانیەت و پێشخستنی هونەر بکەن، بۆنمونە لە ساڵی ١٩٧٢ شانۆگەری دکتۆری نمایش کردووە، کە نامیق محەمەد ڕۆڵی نەخۆشی لە شانۆگەریەکەدا بینیوە و شێروان حەسەن عەلی ڕۆڵی دکتۆری پێدراوە، لە ساڵی ١٩٧٥یشدا، سەرەڕای خراپی باردۆخی باشوری کوردستان و کپکردنەوەی شۆڕشی ئەیلول بە هۆی مۆرکردنی ڕێکەوتنامەی جەزائیر لە نێوان وڵاتانی عێراق و ئێران لە ١٩٧٥/٣/٦(کۆچێرا، ٢٠٠٦: ٤١٤-٢١٥) و بێهیوا بوونی گەلی کورد، بەڵام شارۆچکەی تەق تەق شانۆگەری زوحاکی پێشکەش بە دانیشتوانی شارۆچکەکە کردووە، ئەو ئەکتەرانەی کە ڕۆڵیان لەم شانۆگەریەدا گێڕا بوو بریتی بوون، لە عومەر عەلی ڕەزا، قارەمان وەستا عارف، شێروان حەسەن عەلی، عەلی شوکر، کامەران سدیق، قاسم عەبدوللە، ئەم جۆرە چالاکیانە پێش ڕاپەرینی ئازاری ١٩٩١ بە شێوەی پچڕ پچڕ بەردەوامی هەبووە و لە ١٩٨٦یشدا شانۆگەری دکتۆری نیمچە دکتۆر لە نوسینی بلال جەوهەر پێشکەش کراوە(جەوهەر، ٢٠٠٧: ٣).

چالاکی هونەری لە ساڵەکانی ١٩٩١ و ١٩٩٢ لە شارۆچکەی تەق تەق خامۆش بووە، ئەمەش بە هۆی ئەو بارودۆخە ئابوری و سەربازیەوە کە باڵی بە سەر دەڤەرەکەدا کێشا بوو، شارۆچکە تەق تەق ببووە نزیکترین خاڵ لە پێگەکانی حکومەتی عێراقیەوە، ماوە ماوە

حکـومەت بۆردومـانی شـارۆچکەی دەکـرد، دەنگـی بۆمـب و تۆپەکـانی ڕژێـم شـەو ڕۆژ دەبیستران، چونکە سەربازگەکان حکومەتی عێراق گومانیان لە هەر جوڵەیەک هەبوو، کە لە نـاوچەکە ڕوویـدەدا، بـارودۆخی ئـابوریش لەوپەڕی خراپیدا بـوو، دانیشـتوانی نـاوچەکە لە خەمـی پەیـداکردنی قـوتی ڕۆژانەی خانەوادەکانیـانەوە بوون(حەسـەن، ٢٠١٨/١٢/٣٠)، بـۆیە نەدەپەرژانە بەر گرنگیدان بە چالاکیە ڕۆشنبیری و هونەریەکان.

چـالاکیە هونەرییەکـان لە ١٩٩٣دا گڕوتینـی وەرگـرتەوە و لە ١٩٩٣/٤/١٦خـولی فێربـوونی میوزیکی لە شارۆچکەکە کرایەوە و چەندین کەس لە دۆستانی هـونەر و مۆسیقا لەم خـولەدا بەشـدارییان کـرد، وەک فەرهـاد عبێـد مـحەمەد، حەکـیم شـەهاب، شـۆڕش عـومەر، فـاخیر بانەگولآنی، عەبدوڵلآ مەجید، ئاسۆ محمد قادر، شوان ئەحمەد، خالید عوبێد، کاوە عەزیز(قادر، ٢٠٠٧: ٦). ئەم خوڵە بووە بنەمایەک بۆ دروست کردن و پێکەوەنانی تیپێکی مۆسیقی لێهاتوو چالاک، ستافی تیپە پێک هاتبوو لە فەرهاد عوبێد سەرۆکی تیپ، فاتیح بێلانی شـاعیر جێگری تیپ، فاخیر تالیب بەڕێوبەری هونەری و عەبدوڵلآ مەجید ژمێریـار و حەکیم شـهاب و ئاسـۆ مـحەمەد قـادر ئەنـدامانی یەدەگ، لە مـاوەیەکی کورتـدا (١٢) شـیعری فـاتیح بـێلان کـران بە گۆرانی، چالاکیەکانی تیپ بۆ ماوەیەک بە هـۆی شـەری نێوخـۆی کوردسـتانەوە پەکی کەوت، وەکو پێویست کارەکانی بەڕێوە نەدەچوون، تـا سـاڵی ٢٠٠١ بە گـوڕوتینێکی تـرەوە گەڕایەوە بۆ چالاکیەکانی و توانی لە فیستیڤاڵی سەید برایم لە شاری کۆیە لە ٢٠٠١/١٠/٨ پلەی یەکەم بە دەست بهێنن(قادر، ٢٠٠٧: ٦).

هەڵبەتە لە بواری نوسین و ڕۆژنامەگەریشدا ئەم شارۆچکەیە هەنگاوی بەرەو شارستانیەت ناوە و هەوڵی داوە شوێن و پێگەی خۆی لە نێو ڕەوتی ڕۆژنامەگەری و چـالاکی ڕۆشـنبیری بکاتەوە، هەرچەندە بەشێک لەو نوسـین و ماندوبوون و هەولآنە کەم ئەزمون و کەم بڕشـت بـوون، ئاشـنایەتیان بە خوێنـدنەوەی قـوڵ بـۆ ڕوداوەکـان نەبـووە و تـا ڕادەیەک مەعـریفەی

نوسینەکان لاواز بوونە و نەیانتوانیووە ببنە خاوەن میتۆدێکی یەکگرتوو، بۆیە نوسراوەکانی ئەم شارۆچکەیە نەیتوانی سنوری شارۆچکەکە بەزێنێت و ببێتە بابەتێکی کوردستانی و تێکرای شارەکان بە چالاکیە ڕۆشنبیریەکانی ئاشنا بکات. هەڵبەتە هەوڵەکانی بڵاوکراوەکانی شارۆچکەی تەق تەق بەرز هەڵدەسەنگێندرێت، لەو ڕۆژگارەدا بەراورد بەو بارودۆخەی لە دەڤەرەکەدا گوزەری دەکرد کاری گەورەییان ئەنجام داوە، وەک بلاوکراوەکانی چۆلی و هەنگاو(بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٥)، کە چالاکیە ڕۆشنبیری و بەرهەمی نوسەرانی شارۆچکە و کاروکردارو پێشکەوتنە شارستانیەتەکانییان دەگەیاندە خوێنەرانی شارۆچکەکە و وێستگە و دەروازەیەکی گرنگی ڕۆشنبیری شارۆچکەکە بوون، ڕایەڵەکی باشی نێوان ڕۆشنبیران و دەسەلآتی شارەکە بوون(فیزوڵلآ، ٢٠٠٧: ٣٢).

ئەم گروپە ڕۆشنبیرە هەوڵیان دەدا دۆگمای بشکێنن و شرۆڤەی دیاردە کۆمەلآیەتی و سیاسیەکان بکەن، ڕەخنەییان دەگرت و هەوڵیان دەدا بگەن بە کاروانی پێشکەوتنی ولآتان. ئەمەش کاریگەری ئەرێنی لە سەر بیرو هزری نەوەی نوێ لە شارۆچکەکەدا هەبوو، هەندێ گۆڕانکاری کۆمەلآیەتی و فەرهەنگی هێنایە ئاراوە و سیماکانی شارستانیەتی درەوشاوەتر کرد.

هەڵبەتە ناکرێت ڕۆڵی پیاوانی ئاینی و خوێندنگا ئاینیەکان لە شارۆچکەکە فەرامۆش بکەین، کە ڕۆڵی بەرچاوییان لە خوێندەوازی و بڵآوکردنەوەی زانستی ئاینی و پەروەردەی و ئاکاردا هەبووە، دیاترین ئەو مامۆستایانەش بریتی بون لە مەلا عومەر قەرەناوی، مەلا سدیق گەرمکی، مەلا قادری ڕەش، مەلا ئەحمەدی کوڕ(باجەلان، ٢٠١٥: ٢٧-٢٨). لە لایەکی تریشەوە وەرزش لە شارۆچکەکەدا جێگەی بایەخ بووە و لە بەرواری ١٩٩٧/٧/١٣ یانەی وەرزش لە تەق تەق دامەزراوە و لە ساڵی ١٩٩٩ یاریگای وەرزشی بۆ لاوانی شارۆچکەکە دروست

کراوە(ڕەمەزان، ٢٠١٥، ٤٧). یانەی وەرزشی تەق تەق توانیویەتی لە تیپی باڵەی کچان لە سەر ئاستی کوردستان دووەم بێت و لە ئاستی کۆیەش یەکەم بێت.

جگە لەوەی چەندە کەسایەتیەک لە تەق تەق ڕۆڵی دیاریان لە برەودان بە گەشە سەندنی زانست و زانیاری و بە شارستانی بوونی شارۆچکەدا هەبووە، دیارترین ئەو کەسایەتانەش دکتۆر ڕەئوف عەزیز بووە، کە لە ٢٠٠٢/٨/١٨ بە فەرمانی حکومەتی هەرێم ژمارە ٤٧٧٩/١٦/١ بنکەی خێرخوازی دکتۆر ڕەئوف بە مەبەستی خزمەتی زانستی و پەروەردەی کردۆتەوە(ساڵنامەی دکتۆر ڕەئوف، ژمارە(١)، ٢٠١٥، ٣). ئەم بنکەیە خزمەتی باش لە بواری پەروەردەی خوێندکاران و کردنەوەی خوڵ و خەلآتکردنی خوێندکارە زیرەکەکان کردووە و بەردەوامە لەو جۆرە کارانە. بۆ ماوەیەک پەرتوکخانەی تەق تەقیش کە لە ٢٠٠٢/١٢/٢٩ کرایەوە لە نێو ئەم بنکەیەدا خزمەتەکانییان بە خوێندەوارانی شارۆچکەکە پێشکەش دەکرد، ئەوەی شایەنی باسە ئەم کتێبخانە بە خێرای گەشەی کردوو چەند هێندە زیادی کرد، ئەمەش بە هۆی هاوکاری و هەمە ئاهەنگی ڕۆشنبیرانی شارەکەوە(نەسرەدین، ٢٠٠٥، ٣).

تەوەرەی پێنجەم: ڕۆڵی پارت و ڕێکخراوەکان لە گەشەکردنی شارستانیەتی شارۆچکەی تەق تەقدا

لە دوای ڕاپەڕینی ئازادی ١٩٩١ چەندین پارت ڕێکخراوی کۆمەڵگای مەدەنی بارەگاکانیان لە شارۆچکەی تەق تەق کردەوە، کە بریتی بوون لەمانەی خوارەوە:

١.یەکێتی نیشتمانی کوردستان

٢.پارتی دیموکراتی کوردستان

٣.پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان

٤.حزبی سۆسیالست دیموکراتی کوردستان

٥.حزبی شیوعی کوردستان(چاوشین،١٢/٢٦/ ٢٠١٨).

پاشان هەر بەشێک لەم پارتانە ڕێکخراوی پیشەی تایبەت بە خۆییان دروست کرد، بۆ ئەوەی لە نێو چین توێژەکانی کۆمەڵگادا نوێنەرایەتیان بکەن و پەیام و ڕاسپاردەی پارتەکانیان بگەێنە نێو جەماوەر و ببنە کەناڵی پەیوەندی لە نێوان لە پارت و دانیشوانی شارەکەدا، هەروەها ئەم ڕێکخراوانە بوونە فاکتەری یارمەتیدەر بۆ هێنانی ڕێکخراوە نێوخۆی و نێودەوڵەتیەکان بۆ خزمەت کردنی شارۆچکە و دروست کردنی بیناو باڵەخانە خزمەتگوزاریەکان و دابین کردنی کەل وپەلی دام و دەزگا خزمەتگوزاریەکان:

دیارترین ئەو ڕێکخراوانەش بریتی بوون لە:

١.کۆمەڵەی خوێندکاران و لاوانی کوردستان.

٢.یەکێتی قوتابیانی کوردستان

٣.یەکێتی ژنانی کوردستان

٤.سەنتەری گەنجان

٥.ئازادی لاوانی کوردستان

٦. قوتابیانی یەکگرتوو

٧. سەندیکای کرێکاران(کانی لەلەیی، ٢٠١٨/١٢/٢٥؛ شریف، ٢٠١٨/١٢/٢٠)[١٤].

---

[١٤] هۆگر بەکر شەریف لە ١٩٧٤/٥/١ لە شارۆچکەی تەق تەق لە دایك بووە و چالاکوانی بواری مەدەنی بووە، ئێستا سەرۆکی ڕێکخراوی سۆسیال ئینەرناسیۆناله و لە شارۆچکەی تەق تەق نیشتەجێیە.

هەرچەنـدە ئەم ڕێکخـراوانە نەبـوونە ناوەنـدی گەورەی گەشـەپێدانی شارسـتانیەت و بە جـۆرێکی کـاریگەر خۆییـان نیشـان بـدەن و جەمسـەرێگی گرنـگ لە بـوژانە و ڕۆشـنگەری بخـولقێنن، هەروەهـا لە ڕووی زانسـتیەوە لە ئاسـتێکی بـالادا نەبوون(کـانی لەلەیـی، ٢٠١٨/١٢/٢٥)، چونکە نەیان دەوتوانی لەو بازنەی پارتایەتیە خۆیان دەرباز بکەن کە بۆیان کێشـرا بـوو، لە کاتێکدا دەسـتەمۆکردن و کۆنترۆڵ کردنـی ڕێکخـراوە پیشـەییەکان لە لایەن پارتەکانەوە لە کوالیتی و کاریگەرێتی ڕێکخراوەکانی کەم دەکردەوە.

ئەگەر لێکـۆڵینەوەیەک لە ڕژێـم و سیسـتەمی پارتـایەتی لەو قۆنـاغە مێـژییەدا بکەیـن ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە پارتەکان سەرچاوە بڕیارە حکومەتیەکان بوون، تا ڕادەیەک چاودێر و بەڕێـوەبردنی زۆریـنەی کارەکانیـان لە ئەسـتۆ گرتبـوو، بـۆیە دەتـوانین بڵێـین پـارت و ڕێکخراوەکان بەشدار بوون لەو گەشەسەند و ئاوەدانیەی لە شارۆچکەدا دروست ببون: بۆ نمونە ڕێکخراوی ئازادی و لاوان کە لە ١٩٩٦ بارەگای لە شـارۆچکەکە کردۆتەوە تونیویەتی ئینتەرنێت بێنێتە شارۆچکە و نزیکەی ١٣٠٠ گەنج بە ئینتەرنێت ئاشنا بکات، بۆ ئەو سەردەمە کـارێکی گەورە بـوو، جگە لەوەی لە ڕێـگەی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتیەکـانەوە بە بـڕي ٧٤٣٥٠ دۆلار کەلـو پەلیـان بـۆ نەخۆشـخانەی تەق تەق پەیـدا کـردووە و چەنـدین خـولی زانسـتیان کردۆتەوە(شریف، ٢٠١٨/١٢/٢٠؛ بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٧).

ڕێکخراوەکان چەندین کاری تریان ئەنجام داوە کە دیاردەی شارستانیەت و گەشەسـەندنی ڕۆشنگەری شارۆچکە بووە وەک:

١.پێشـەنگای وێـنەی لە ١٩٩٩/١/٣ لە لایەن کـۆمەڵەی خوێنـدکارانی کوردسـتانەوە(عەلی، ٢٠٠٠: ٤).

٢.خـولی وەرزشـی و ئامـادە کردنـی کـۆڕ و سـیمینار و خـولی بەهێزکردنـی وانەکـانی خوێنـدنگاکان و پێشـبڕکێی زانسـتی لە نێوان خوێندنگاکانـدا بە مەبەسـتی پێشخسـتنی توانـا

زانستیەکان، چەندین چالاکی ڕۆشنبیری و زانستی لە لایەن کۆمەڵەی خوێنکارانەوە ئەنجام دراوە(مەنتک، ٢٠٠١: ٤).

ئەمانە وەکو نمونەیەک لەو کارانەی ڕێکخراوەکان ئەنجامیان داوە، جگە لەوەی پارتەکانیش بەشدار بووە لەو کۆڕو کۆبونەوە و فیستیڤاڵ و چالاکیە هونەریانەی ئەنجام دراون و ڕۆڵیان تێدا بینیووە و یارمەتیان پێشکەش کردوون.

دەر ئەنجام

لە نێو ژینگەیەکی کشتوکاڵی کە تێکەڵ بە سیستەمی هۆزگەری و ململانێی چینایەتی و زاڵ بوونی دیاردەی چەکداری و یەکتر نەخوێندنەوەدا، هەوڵی داوە کە تروسکای شارستانیەت لەو پانتاییە کۆمەلایەتیەدا ئاشکرا بکات، ڕەنگە سەخت بێت بۆ توێژەرێک کە کەمترین سەرچاوە و بەڵگەنامەی نوسراو لە بەر دەستا بێت لێکۆلینەوەیەکی بەهادار پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی بخات و خاڵی بێت لە کەم و کوڕی. بەڵآم هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی سەرەداوی ڕوداوەکان و پیشاندانی سیما شارستانیەتەکان کاری ڕۆژێک و دوان نین، بۆیە دروست کردنی تاوەری شارستانیەت، کاری زۆری گەرەکە و بەرخودانی دەوێت. بە هەرحاڵ لەم توێژینەوەیەدا تەتەڵەی ڕوداو گەلێکمان کردووە و ئاستنگ و بەربەستەکانیشمان لێکداوەتەوە، بۆ ئەوەی خوێنەر بەراوردێک لە نێوان هەوڵ و هیمەتەکانی گەیشتن بە شارستانیەت و بارودۆخی سەختە ئابوری و سیاسی و سەربازی و کۆمەڵآیەتیەکە بکات و نەکەوێتە هەڵەوە.

ئەوەی توێژینەوەکە پێي گەیشتووە، گەشەسەندنی جۆری شارستانیەت و پێشکەوتن بووە کە لە نێو شارۆچکە تەق تەقدا بەرهەم هاتووە و دیاردەکانی شارستانیەت بە شێوەیەکی ڕوون بەرچاو دەکەون، وەک گواستنەوەی تەق تەق لە گوندێکەوە بۆ شارۆچکەیەک، لە سەربازگەیەکەوە بۆ شارۆچکەیەکی نیمچە مۆدێرن، لە ململانێی چینەکانەوە بۆ پێکەوە ژیان و یەکتر قبوڵ کردن، لە کۆلآنی تەسک و ترسکەوە بۆ شەقامی قیرتاو کراو، لە چلکاوی کۆلآنەکانەوە بۆ زێرابی سندوقی، لە خانوی گڵەوە بۆ خانوی کۆنکرێتی چەند نهۆمی، لە نەبوونی ئۆتۆمبیل بۆ قەڵەبالغی شەقامەکان و پەنگانەوەی ئۆتۆمبیل، لە نەبوونی خوێندنگە و نەبوونی مامۆستاوە بۆ گەشەسەندنێکی مەزن لە پێشخستنی پەروەردەو فێرکردن، تەنانەت ئەو ڕۆژگارەی کە ٩٠% مامۆستاکانی لە شارەکانی ترەوە دەهاتن و وانەکانیان دەوتەوە،

بەڵام شارۆچکەکە گەیشتە ئاستێک کە دەتوانێت زۆر لە خۆی زیاتر مامۆستاو ئەندازیارو پارێزەرو پزیشک و فەرمانبەر بەرهەم بێنێت.

لە بواری ئابورییشدا تەق تەق گەشەسەندی زۆری بە خۆیەوە بینیوە توانیویەتی بگاتە ئاستێک گوزەرانی خەڵکە باشتر بێت و بە پێداویستیەکانی ڕۆژگاردا دابین بکات، هەرچەندە خاوەن کێڵگەی نەوت و ژینگەی گەشتیاری گرنگ بووە، بەڵام وەکو پێویست سود لەو بوارانە وەرنەگیراوە.

لە بواری ڕۆشنبیرشدا هەوڵی زۆر دراوە بەڵام ئاکامی ئەوتۆی نەبووە و نەیتوانیووە بەربەستەکان تێپەڕێنێت و بگاتە ئاستە بالاکان و سەرنجی خوێندەوارانی شارە گەورەکان کێش بکەن، ڕەنگە ئەمەش بە هۆی ئەو بارودۆخ و ژینگە کۆمەلایەتی و سیاسیەوە بێت کە دەبوونە لەمپەر لە پێشحستنی بواری ڕۆشنبیری و ڕەوتی شارستانیەتدا.

پارت ڕێکخراوەکان ڕۆڵی ئەرێنیان لە پێشخستن و هەنگاو نان بەرەو شارستانیەتدا هەبووە، دەیان ڕێکخراوی مەدەنی لە سێبەری ئەو پارتانەدا دروست کرابوون، بە مەرامی کۆنترۆڵ کردنی هەست و نەستی دانیشتوانی دەڤەرەکە، بۆ ئەو مەبەستە کاری جۆراو جۆر ئەنجام دەدران وەک خولی فێرکردنی کۆمپیتەر و ئینەرنێت و خولی دورومان و سەرتاشین و خولی وەرزشی و بەهێزکردنی وانەکانی خوێندنگا و... ئەم خولانە ڕۆڵی باشیان لە پەروەردەی نەوەی نوێدا دەبینین بە پێشکەوتنە تەکنەلۆجیەکان ئاشنای دەکردن.

لیستی سەرچاوەکان

کتێبە کوردیەکان

١. تەیب: جمال فتح الله، ٢٠٠٨، کۆیە ١٩١٨-١٩٥٨، چ٢، سلێمانی.

٢. غفور: عەبدولآ، ٢٠٠٦، جوگرافیای کوردستان، هەولێر.

٣. سەعید: کامەران تاهیر سعید، ٢٠٠٨، کۆیە، سەنتەری کوردۆلۆجی، سلێمانی.

٤. جەلال: کامەران کویخا، ٢٠٠٨، مێژووی کۆنی کەرکوک لە بەر ڕۆشنای دەقەکانی نوزێدا، چاپخانەی خانی، سلێمانی.

٥. کۆچێرا: کریس، ٢٠٠٦، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستەمدا، و: حەمە کەریم عارف، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەلێر.

٦. کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ: ١٩٩٨،جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هولێر.

٧. باجگر: نەوزاد یەحیا، ٢٠١٨، کۆي سانجق لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٨٥٢-١٩٢٠،و: ئاشتی ڕەحمان، بەرگی شەشەم، بلآوکراوەی زانکۆی جیهان، خانەی بەڵگەکان، هەولێر.

٨. ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠١٤، زێودەر، چاپخانەی یاد، سلێمانی.

٩. ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠١٣، ساتوقەلآ هەرێمی ئیدۆ، چاپخانەی کەمال، سلێمانی.

سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی

١٠. های: دبليو.ار.های، ١٩٧٢، سنتان في كردستان(١٩١٨-١٩٢٠)، ترجمە موسى كاظم نورس، مكتبة جاحظ، بغداد.

١١. أولسون: روبرت، ١٩٩١، تاريخ الكفاح القومي الكردي ١٨٨٠-١٩٢٥، دار اراس للطباعة والنشر، دار الفارابي، اربيل.

١٢. مورييس: رينيه، ٢٠١٢كردستان أو الموت، ترجمة جرجيس فتح الله، دار اراس للطباعة والنشر، منشورات الجمل، اربيل.

١٣. البياتي: عبدالرحمن ادريس صالح، ٢٠٠٥، الشيخ محمود الحفيد (البرزنجی، دار الحكمة، لندن.

١٤. بابان: جمال، ١٩٨٩، اصول اسماء المدن و المواقيع العراقيه، ج١، بغداد.

١٥. م.س.لازاريف: ١٩٨١، المسألە الكرديه ١٩١٧-١٩٢٣، ت: عبدی حاجی، دار الفارابی، بيروت.

١٦. فيلد هنری، ٢٠١٢، جنوب كردستان دراسة انثروبوجية، ت: جرجيس فت اللـه، درا اراس للطباعة والنشر، منشورات الجمل، بيروت.

گۆڤارو ڕۆژنامەکان

١٧. بلآكراوەی تەق تەق، ژمارەی ئەزمونی، ٢٠٠١.

١٨. ڕەمەزان: تاریق سابیر: ٢٠١٥وەرزش لە تەق تەق، ساڵنامەی دکتۆر ڕەئوف.

١٩. جمال محمد فقێ رسول باجەلان: ڕۆڵی پیاوانی ئاینی، ساڵنامەی دکتۆر ڕەئوف، ژمارە(١)، ٢٠١٥.

٢٠. فتح الله: جەمال، ٢٠١٥، ساڵنامەی دکتۆر ڕەئوف، ژمارەی ئەزمونی.

٢١. باجەلان جەمال محەمەد، ٢٠٠٦، گرنگی تەق تەق لە دەڤەرەکەدا، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە (٢١)، ساڵی دووەم.

٢٢. مەنتک: حەیدەر، ٢٠٠١، تەق تەق و دوو خولی بەهێزکردن، کوردستانی نوێ، ژمارە(٢٤٥٨).

٢٣. یەعقوب: دێدەوان، ٢٠٠٨، جوتیارانی سنوری تەق تەق لە پرۆژەی خانوی پلاستیک بێ بەشن، کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٥٩٢).

٢٤. ڕۆژنامەی یەکگرتوو، ژمارە (٤٠٨) لە ٤/١٠/ ٢٠٠٢.

٢٥. فەیزوڵلا:زەردەشت، ٢٠٠٧، ڕۆشنبیری و مۆدیلی ڕۆشنبیری لە تەق تەق، گۆڤاری ڕاما، ژمارە(٧).

٢٦. ئەلخوسرەوی: زەکەریا، ٢٠٠٩، ئامێرەکانی نوسین، گۆڤاری (حوار)، ژمارە(٣٦).

٢٧. عەلی: سانا، ٢٠٠٠، ساتێک لە گەڵ خوێندکارێکی هونەرمەنددا، ڕۆژنامەی گۆڕان، ژمارە (١٩).

٢٨. شەرەف: صلاح، ٢٠٠٥، تەق تەق لە شارۆچکەیەکەوە بۆ شارستانیەتێکی نوێ، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە(٦)، ساڵی یەکەم.

٢٩. ع.فەتحولڵا: ٢٠٠٥،کێڵگەی پلەوەری تەق تەق، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە (٨)، ساڵی یەکەم.

٣٠. نەسرەدین: کاکەخان، ٢٠٠٥، تەق تەق گەشەکردنێکی بەرچاو لە بواری ڕۆشنبیریدا، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە (١)، ساڵی یەکەم.

٣١. شارەزا: کریم، ١٩٩٧، لمحة تأریخیة کویسنجق و انحائها، مجلة (زاگروس)، العدد (٣) اربیل.

٣٢. ئۆمەر: لوقمان وسو، ٢٠٠٥، گرنگە گەشت و گوزار لە کەناری زێي تەق تەق وەک نمونە، بلاَکراوەی دکتۆر ڕەئوف، ژمارەی ئەزمونی.

٣٣. ئیلنجاغ: ئاراس، ٢٠٠١، تەق تەق پێویستی بە خوێندنگای ئێواران هەیە، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژمارە (٤٦٤).

٣٤. ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٦، پرۆژەی نەوتی تەق تەق، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە(١٧) ساڵی دووەم.

٣٥. ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٥، کلآوڕێژنەیەک لە مێژووی تەق تەق، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە(٢)، سالی یەکەم.

٣٦.	ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٩، کۆلآنە نوێیەکانی تەق تەق دەخرێتە بەرنامەوە، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٨٨٨).

٣٧.	ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٦، کێڵگەی نەوتی تەق تەق، رۆژنامەی تاک، ژمارە (١٧)، سالی دووەم.

٣٨.	ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٩،مزگەوتەکانی تەق تەق، کوردستانی نوێ، ١مارە(٤٨١٢).

٣٩.	ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠١، ناوە جیاوازەکانی پرۆژەی نەوتی شیواشۆک، ڕۆژنامەی ڕزگاری، ژمارە (١١٥).

٤٠.	ئیلنجاغی: ئاراس، ٢٠٠٦، یردی تەق تەق، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە (١٤) ساڵی دووەم.

٤١.	قادر: ئاسۆ محەمەد، ٢٠٠٧، تەق تەق و گەشەکردنی هونەر، ڕۆژنامەی تاک، ژمارە (٢٧)، ساڵی سێیەم.

چاوپێکەوتنەکان

٤٢.	کانی لەلەیی: چاوپێکەوتن لە گەڵ جومعە محمد نەجم، تەق تەق، ٢٠١٨/١٢/٢٥.

٤٣.	چۆم حەیدەری: چاوپێکەوتن لە گەڵ جەواد فەقێ عەلی، کۆیە، ٢٠١٨/١٢/٣٠.

٤٤.	ئۆمەر: چاوپێکەوتن لە گەڵ عەبدی عەبدولکەریم، شارۆچکەی تەق تەق، ٢٢، ٢٠١٨/١٢.

٤٥.	چاوشین: چاوپێکەوتن لە گەڵ مستەفا محمد نەجم، تەق تەق، ٢٠١٨/١٢/٢٦.

٤٦.	گۆڵدەرەیی: چاوپێکەوتن لە گەڵ هاشم شفیق رشید، کەرکوک، ٢٠١٨/١٢/٢٣.

٤٧.	شەریف: چاوپێکەوتن لە گەڵ هۆگر بەکر، تەق تەق، ٢٠١٨/١٢/٢٠.

پێگەی ئەلیکترۆنی

٤٨.	ڕێکخراوی فاو http://www.fao.org/about/how-we-work/ar

٤٩. هانزفون اشبونيک: برنامج النفط مقابل الغذاء بين الفعالية و التوقعات، ٢٠١٩/١/٢، الموقـــع اللاكترونـــى /https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages۷f٤fcf٥١-٩٩٢٦df٩٠٣٧٠-d٨-acf٤c٤٠-٩٠١٠

الخلاصة

عنوان البحث

طق طق والحضارة للفترة من ١٩٩١-٢٠٠٣

طق طق هى احدى النواحي القديمة فى جنوب كوردستان، يعود تأريخ عمرانها الى أكثر من ثلاثة قرون، يقع الموقع الجغرافي لهذه الناحية في شمال شرق مدينة أربيل و تبعد عن اربيل ٩٨كم، كما تقع الناحية جنوب قضاء كويسنجق و تبعد عنها ٢٣كم، و تقع ناحية شوان التابعة لمحافظـة كركـوك جنـوب طـق طـق و تبعـد عنهـا ١٧كـم، وتقـع شـمال شـرقيها ناحيـة شورش(ديكةلة) و تبعدعنها ٥٥كم، وتقع ناحية آشتي الجهة الشرقية منها و تبعد عنها ٢١كم.

تقع ناحية طق طق على الزاب الصغير، إن هذه القصبة و بسبب موقعها الجغرافي المتميز تتوسط محافظة كركوك و قضاء كويسنجق، كانت معبراً للقوافل التجارية بين كركوك و رانية، ومن ثم بين بغداد و ايران، و كل هذا يفسرلنا أهمية الموقع الحضاري لهذه القصبة، إذ و منذ بداية العهد الملكي و بعد انتعاش الحالة الاقتصادية للناس ظهرت بوادر أهمية هذه القصبة، فلعبت دوراً مشهوداً في الحركة الاقتصادية للمنطقة، وخاصة في الزراعة، وزادت أهمية القصبة بعد الثورة ١٤تموز ١٩٥٨ و اعلان الجمهورية في العراق، و بناء الجسر طق طق كما لعبت القصبة دوراً مشهورداً في أنتفاضة ١٩٩١ و ما تبعتها من اعلان حكومة الاقليم، وقد أعادت حكومة الاقليم أهمية قصوى بالناحية و ادارتها فتم في الناحية فتح معمل الصوف،

والثلج، والزفت...، كما ومدت الطرق المبلطة الى القرى و زودت قراها بالطاقة الكهربائية، مما أدت الى انتعاش ملحوظ للحركة الاقتصادية و العمرانية والزراعية في المنطقة.

Abstract

Taq Taq civilization during (1991-2003)

Researcher: Dr. Qaraman Nadir Muhammad

This abstract is prepared in the hope to be presented in the upcoming scientific conference of Koya University on "Koya Civilization".

Taq Taq is one of ancient sub-districts in southern Kurdistan, its origin refers back to more than three centuries earlier. From its south west nearly 98 KM from it lies Erbil, in northern part as many as 32 KM is Koya district, in its southern part nearly 17 KM is Shwan sub-district which is part of Kirkuk province, in its north western part nearly 55 KM is Degala sub-district while in its eastern part is Ashti sub-district which is 21 KM far from it. This sub-district lies on the Lower Zab.

Due to its strategic geographic location between Kirkuk and Koya, it was and it is still a trade route between Kirkuk and Rania from there to eastern Kurdistan. This has enhanced its civilization aspect since the

time of monarchy in Iraq and it was a civilization revival for this small spot. Its civilization has been enhanced step by step especially after 14th July revolution and the formation of modern Iraq, and after the 1991 uprising and the establishment of Kurdistan regional government has made huge steps towards civilization like establishing wool factory, ice factory, tar factory and many more.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە یەک

(ئاماری یونیسێف لە تەق تەق)

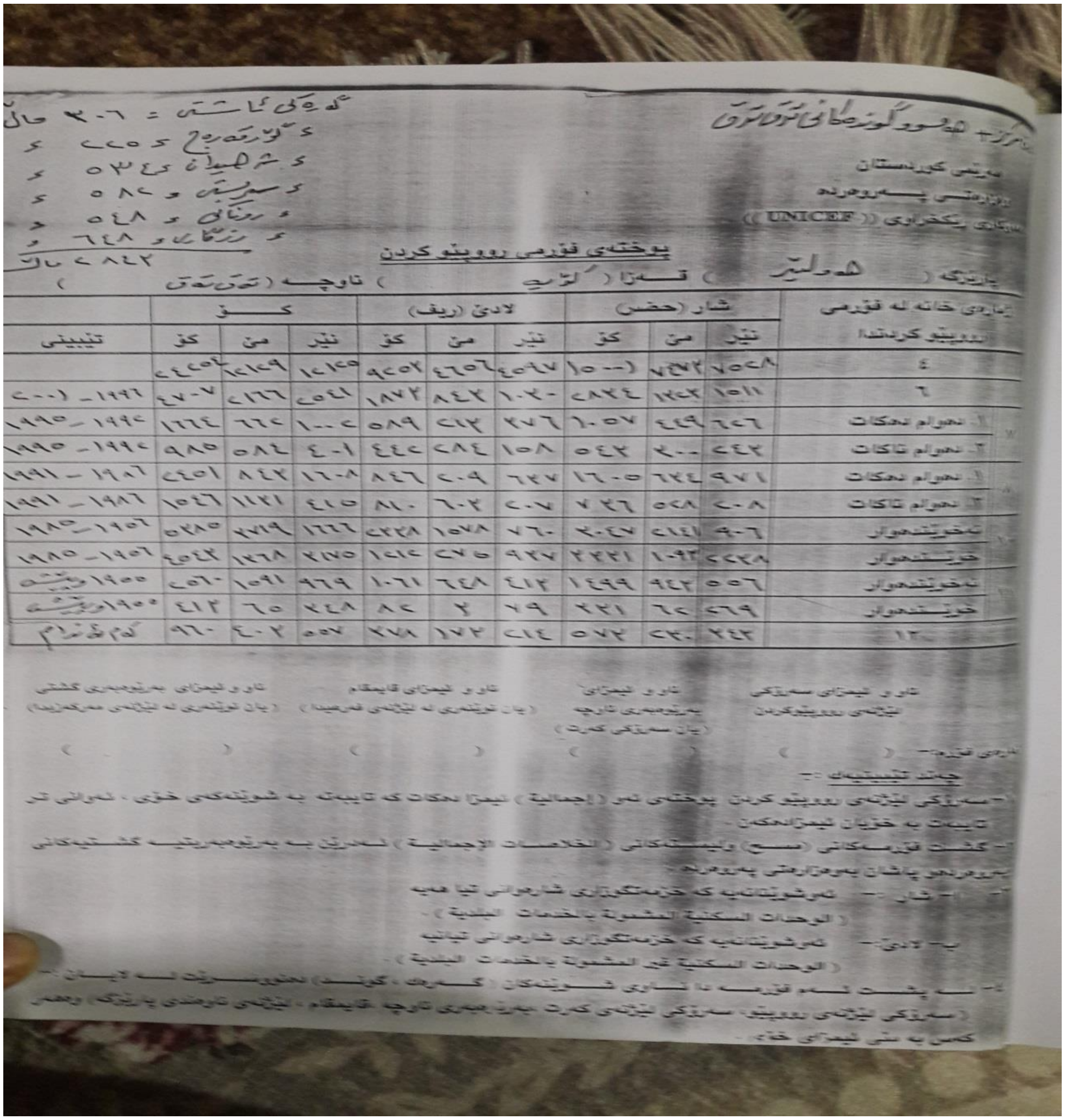

ئامارە + هەسوو گوندەکانی تەق تەق

کەرەکی کاستە = ٣٠٦ ماڵ
گوندی ... ٢٢٥ ماڵ
... ٥٣٤ ماڵ
... ٥٨٢ ماڵ
... ٥٤٨ ماڵ
... ٦٤٨ ماڵ
٢٨٤٢ ماڵ

هەرێمی کوردستان
وەزارەتی پەروەردە
... ڕێکخراوی ((UNICEF))

پوختەی فۆرمی رووپێو کردن

پارێزگە (هەولێر) قەزا (کۆیە) ناوچە (تەق تەق)

ژمارەی خانە لە فۆرمی رووپێو کردندا	شار (حضر) نێر	شار (حضر) مێ	شار (حضر) کۆ	لادێ (ریف) نێر	لادێ (ریف) مێ	لادێ (ریف) کۆ	کۆ نێر	کۆ مێ	کۆ کۆ	تێبینی
٤	٧٥٢٨	٧٤٧٢	١٥٠٠٠	٤٥٩٧	٤٦٥٦	٩٢٥٢	١٢١٢٥	١٢١٢٩	٢٤٢٥٤	
٦	١٥١١	١٣٢٤	٢٨٣٥	١٠٣٠	٨٤٢	١٨٧٢	٢٥٤١	٢١٦٦	٤٧٠٧	١٩٩٦ _ ٢٠٠١
١. ئەوانەی دەکات	٦٢٦	٤٢٩	١٠٥٧	٣٧٦	٢١٣	٥٨٩	١٠٠٢	٦٦٢	١٦٦٤	١٩٩٤ _ ١٩٩٥
٢. ئەوانەی ناکات	٢٤٣	٣٠٠	٥٤٣	١٥٨	٢٨٤	٤٤٢	٤٠١	٥٨٤	٩٨٥	١٩٩٤ _ ١٩٩٥
١. ئەوانەی دەکات	٩٧١	٦٣٤	١٦٠٥	٦٣٧	٢٠٩	٨٤٦	١٦٠٨	٨٤٣	٢٤٥١	١٩٨٦ _ ١٩٩١
٢. ئەوانەی ناکات	٢٠٨	٥٢٨	٧٣٦	٢٠٧	٦٠٣	٨١٠	٤١٥	١١٣١	١٥٤٦	١٩٨٦ _ ١٩٩١
نەخوێندەوار	٩٠٦	٢١٤١	٣٠٤٧	٧٦٠	١٥٧٨	٢٣٣٨	١٦٦٦	٣٧١٩	٥٣٨٥	١٩٥٦ _ ١٩٨٥
خوێندەوار	٢٣٢٨	١٠٩٣	٣٤٢١	٩٤٧	٢٦٧	١٢١٤	٣٢٧٥	١٣٦٠	٤٦٣٥	١٩٥٦ _ ١٩٨٥
نەخوێندەوار	٥٥٦	٩٤٣	١٤٩٩	٤١٣	٦٤٨	١٠٦١	٩٦٩	١٥٩١	٢٥٦٠	١٩٥٥ و پێشتر
خوێندەوار	٣٦٩	٦٢	٤٣١	٧٩	٣	٨٢	٤٤٨	٦٥	٤١٣	١٩٥٥ و پێشتر
١٢	٣٤٣	٢٣٠	٥٧٣	٢١٤	١٧٢	٣٨٦	٥٥٧	٤٠٢	٩٦٠	کەم ئەندام

ناو و ئیمزای سەرۆکی لیژنەی رووپێوکردن — ناو و ئیمزای بەڕێوەبەری ناوچە (یان سەرۆکی کەرت) — ناو و ئیمزای قایمقام (یان نوێنەری لە لیژنەی قەزادا) — ناو و ئیمزای بەڕێوەبەری گشتی (یان نوێنەری لە لیژنەی مەرکەزیدا)

چەند تێبینیەک :-

- سەرۆکی لیژنەی رووپێو کردن پوختەی ئەم (إجمالیة) ئیمزا دەکات کە تایبەتە بە شوێنەکەی خۆی ، ئەوانی تر تایبەت بە خۆیان ئیمزا دەکەن .
- گشت فۆرمەکانی (مسح) و لیستەکانی (الخلاصات الإجمالیة) دەدرێن بە بەڕێوەبەرێتیە گشتیەکانی پەروەردە و پاشان بە وەزارەتی پەروەردە .
- أ- شار :- ئەو شوێنانەیە کە خزمەتگوزاری شارەوانی تیا هەیە (الوحدات السكنية المشمولة بالخدمات البلدية) .
- ب- لادێ :- ئەو شوێنانەیە کە خزمەتگوزاری شارەوانی تیانیە (الوحدات السكنية غير المشمولة بالخدمات البلدية) .
- ... سەرۆکی لیژنەی رووپێو ، سەرۆکی لیژنەی کەرت ... ناوچە ، قایمقام ... کەس بە سێ ئیمزای خۆی .

سەرچاوە لە ئەرشیفی هۆگر بەکر شەریف پارێزراوە

پاشکۆی ژمارە دوو

(ئاماری کاری ڕێکخراوە نێو دەوڵەتیەکان لە تەق تەق)

	١- جۆری پرۆژە	٢- شوێنی پرۆژە	٣- دەست بە کاربون لەپرۆژە	٤- بڕی پارەی تێچووبەدینار	٥- بەنیشانەی (X) دابنێ ئایا ئەم پرۆژەیە			٦- نیشانەی (X) دابنێ ئایە ئەم پرۆژەیە لەسەر		٧- نیشانەی (X) دابنێ ئایا ئەولایەنە کەجێبەجێی کردووە
					تەواوە	زیاد کردن	چاککراوە	میر	NGO	
١	دروست کردنی تونی ئاو بەدرێژای ١٥٠٠٠م	تەق تەق	١٩٩٦	١١٢٥٠٠٠٠٠	X				X	ئیغاسەی ئیسلامی
٢	دروست کردنی دوو خوێندنگای ١٢ پۆلی	تەق تەق	١٩٩٦	٢٢٥٠٠٠٠٠٠	X				X	فرانس لیبیرتیس
٣	دروست کردنی تانکی کۆنکرێت	تەق تەق	١٩٩٨	٣٧٥٠٠٠٠٠	X				X	یونیسێف
٤	دروست کردنی کارگەی خوێی شۆشتنەوە	تەق تەق	١٩٩٨	١١٥٠٠٠٠٠٠	X				X	فرانس لیبیرتیس
٥	دروست کردنی کافتریا	تەق تەق	١٩٩٨	٤٥٠٠٠٠٠٠	X				X	فرانس لیبیرتیس
٦	کۆنکرێت کردنی ناوکۆڵانەکانی تەق تەق	تەق تەق	١٩٩٨	٧٥٠٠٠٠٠٠٠	X			X		
٧	زێرابی سندوقی (٧٥٠) مەتر	تەق تەق	٢٠٠٠	١٦٨٧٥٠٠٠٠	X			X		
٨	دروست کردنی کۆمەڵگەی فەرمانگەکان	تەق تەق	٢٠٠١	١٥٠٠٠٠٠٠٠	X			X		عالی
٩	دروست کردنی بەشی ناوخۆیی	تەق تەق	٢٠٠١	١٠٢٥٠٠٠٠٠	X				X	ساکار
١٠	کۆگای شارەوانی	تەق تەق	٢٠٠٢	٦٠٠٠٠٠٠٠	X				X	شاخەوان
١١	زێرابی لولەیی (١٥٠٠) مەتر	تەق تەق	٢٠٠٢	٥٦٢٥٠٠٠٠	X				X	عبدالکریم
١٢	دروست کردنی ڕێگای تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٢	٢٧٥٠٠٠	X			X		یونس
١٣	زێرابی سندوقی (٢٠٠٠) مەتر	تەق تەق	٢٠٠٢	٤٥٠٠٠٠٠٠٠	X				X	ژاڵە
١٤	دروست کردنی دووحەوزی ئاو	تەق تەق	٢٠٠٣	٢٨٧١٠٠٠٠	X			X		کۆمپانیای تەق تەق
١٥	دروست کردنی شوستە	تەق تەق	٢٠٠٣	٢٢٤١٩٠٠٠٠	X			X		هێڤی
١٦	دروستکردنی قەسابخانە	تەق تەق	٢٠٠٣	٩٤٣٦٩٥٠٠	X			X		ئالان
١٧	دیواری پاڵپشت لەکەناری زێ	تەق تەق	٢٠٠٣	٣٠٠٠٠٠٠٠	X			X		حەویزی
١٨	فراوان کردنی پاریگای تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٣	٣٧٤٣٦٢٥٠		X		X		پۆلا
١٩	قیرتاوکردنی ڕێگای دەوروبەری تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٣	٢٥٩٤٣٧٥٠٠	X			X		تحسین
٢٠	دروست کردنی خوێندنگای (١٢) پۆلی	تەق تەق	٢٠٠٣	٦١٥٠٠٠٠٠٠	X			X		محسن
٢١	پارکی تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٣	٢٥٩٨٠٤٥٠٠	X			X		تەق تەق
٢٢	دروست کردنی ئاوەڕۆی تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٤	١٢٩٠٠٠٠٥٠٠	X			X		غەفار
٢٣	قیرتاو کردنی کۆڵانەکانی تەق تەق	تەق تەق	٢٠ ٤	١١٠٢٩٩٩٥٠٠	X			X		سەردار
٢٤	دروست کردنی سەنتەری لاوان	تەق تەق	٢٠٠٤	٢٩٩٣٣٧٠٠٠	X			X		شاخەوان
٢٥	میوانخانەی شارەوانی تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٥	٣١٥٧٧٢٢٥٠	X			X		باوەر
٢٦	کۆنکرێت کردنی ناو کۆڵانەکانی تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٥	١٠٢٨٥٨٦٢٥٠	X			X		راکۆ
٢٧	دروستکردنی (٦٠) دوکان لە تەق تەق	تەق تەق	٢٠٠٥	٦٥٢٢٢٩٥٢٥	X			X		هەڵکەوت
٢٨	دروست کردنی دیواری راگر	تەق تەق	٢٠٠٥	٦٩٥٠٠٢٥٠٠	X			X		شەنگار
٢٩	هۆڵی بۆنەکان	تەق تەق	٢٠٠٥	٢٢٠٢٦٦٠١٣٥	X			X		گەشە
٣٠	کۆگای کشتوکاڵ	تەق تەق	٢٠٠٥	١٦٥٥٦٢٥٠٠	X			X		شاد
٣١	نۆژەنکردنەوەی گازینۆ و ناوچەی پیشەسازی	تەق تەق	٢٠٠٥	١٩٠٩٢٦٤٥٠	X			X		باوەر
٣٢	کەمپی گەشتیاری	تەق تەق	٢٠٠٥	٦٥٢٨٢٢٩٠٣	X			X		هەورمان
٣٣	دروست کردنی نەخۆشخانەی تەق تەق جۆری (A)	تەق تەق	٢٠٠٥	٢٠٤٥٠٠٠٠٠٠	X			X		ئاسیا
٣٤	کۆرنیش	تەق تەق	٢٠٠٥	٢٩٠٩٥٨٥٠٠	X			X		گەشە
٣٥	دروستکردنی دووبالەخانەی نیشتەجێ	تەق تەق	٢٠٠٥	١٤٧٩٧١٥٧٧٠	X			X		بەفرە

سەرچاوە لە ئەرشیفی هۆگر بەکر شەریف پارێزراوە

پاشکۆی ژمارە سێ

(ئاماری گوندەکانی ناحیەکاننی تەق تەق و شۆڕش و ئاشتی)

گوندەکانی سنووری ناحیەی تەق تەق :

ناوی گوند	ز	ناوی گوند	ز	ناوی گوند
جل بە سەر	١١	ساتوقەلا	٢١	چۆم حیدر
سارتك	١٢	گەرمك تەق تەق	٢٢	تەکەڵتوو
بەردە سپی	١٣	تالەبانی گەورە	٢٣	کانی ڕەش
ئاومال	١٤	تالەبانی بچوك	٢٤	ناسراغا
شەیتان	١٥	ئیلنجاغی بچوك	٢٥	قورە بەرازەی بچوك
سێ گردکان	١٦	مەرزان کانی قەبران	٢٦	قورە بەرازەی گەورە
ئۆمەر گومبەت	١٧	ئیلنجاغی گەورە	٢٧	گەرمکی ساتوقەلا
کانی لەلە	١٨	قەمبەر	٢٨	شیوەجان
موخەرەس	١٩	سێکانی	٢٩	شیواشۆك خەلەف
مەلا زیاد	٢٠	باغە جنێر	٣٠	کونە گورگ

گوندەکانی سنووری ناحیەی شۆڕش :

ناوی گوند	ز	ناوی گوند	ز	ناوی گوند
تەکەور	٧	شاخە پیسکە	١٣	کانی گوند
گۆمەشینی شێخان	٨	بانی ماران	١٤	شیوی سامال
گۆپتەپە	٩	بایزاغا	١٥	حاجی کاکۆل
شیواشۆك قەلەم	١٠	سماقە	١٦	بەردەبر
داربەسەری بچوك	١١	میرکە	١٧	بەلەبان
داربەسەری گەورە	١٢	نێرەگین	١٨	کانی سلێمانە

گوندەکانی سنووری ناحیەی ئاشتی :

ناوی گوند	ز	ناوی گوند	ز	ناوی گوند
قەسر خەرابە	٨	قول قولە	١٥	کانی کوردە
ئەلیاسە سوور	٩	قزلوو	١٦	قازبەگیان
کانی بی	١٠	داودە	١٧	شیوەشان
کلێسە	١١	بۆگد	١٨	سوێرەڵە
کاولان	١٢	گۆمەشین	١٩	کانی هەنجیر
بانە گولان	١٣	کانی سوور	٢٠	کێلە زندان
سوورەقەلا	١٤	الا الله		

سەرچاوە بلاوکراوەی دکتۆر ڕەئوف ژمارەی ئەزمونی

پاشکۆی ژمارە چوار

(وێنەی تابلۆی مزگەوتی دێرینی تەق تەق)

سەرچاوە لە لایەن توێژەرانەوە وێنە گیراوە

پاشکۆی ژمارە پێنج

(بلآوکراوەی چۆلی)

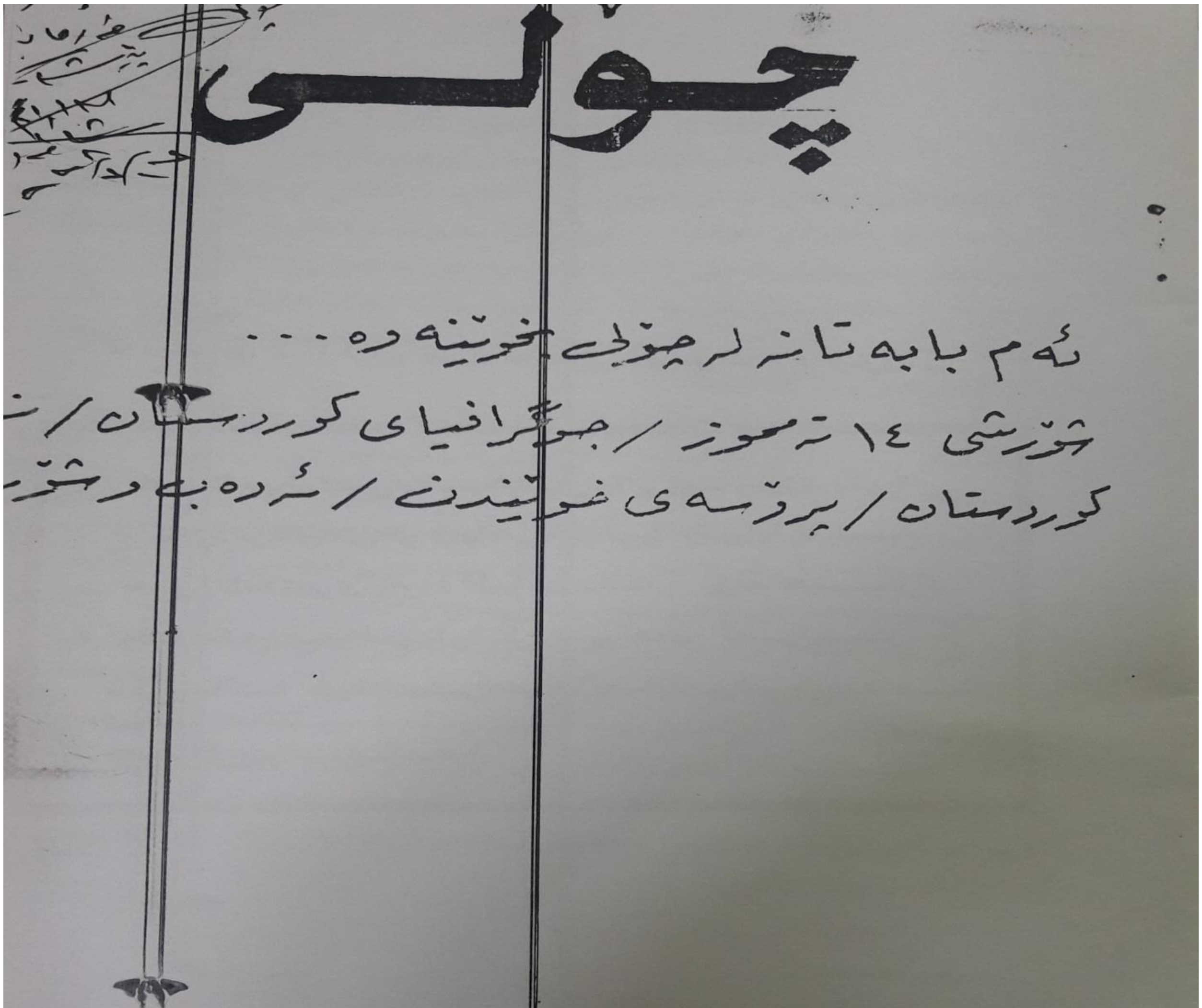
چۆلی

ئەم بابەتانە لە چۆلی ئەخوێنیتەوە...

شۆرشی ١٤ تەموز / جوگرافیای کوردستان / ...

کوردستان / پرۆسەی خوێندن / ئەدەب و شۆر...

سەرچاوە لە ئەرشیفی ئاراس ئیلنجاغی پارێزراوە

پاشکۆی ژمارە شەش

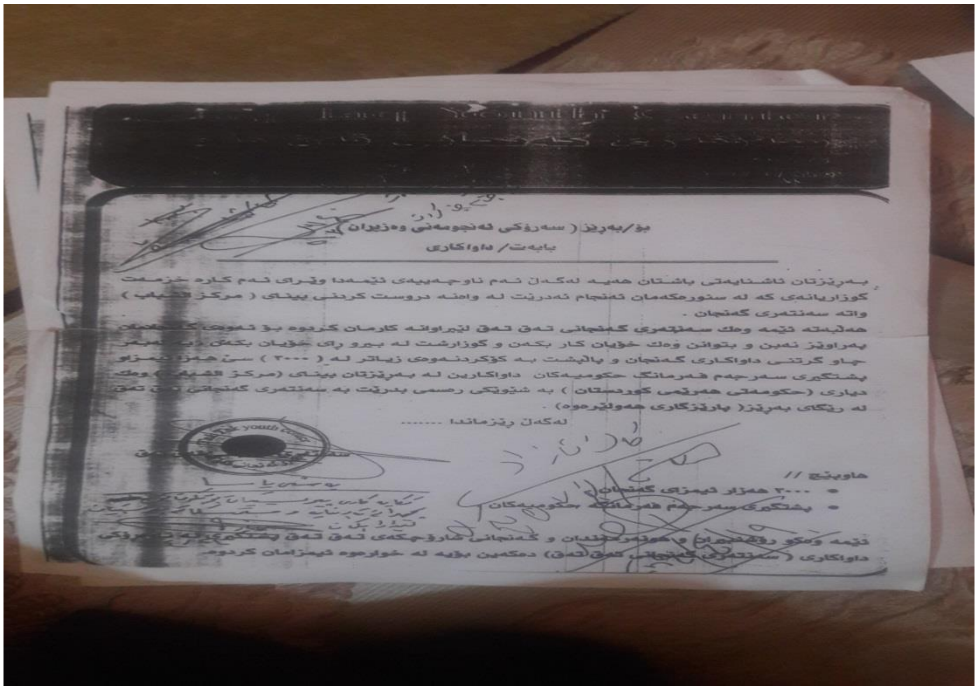

بۆ/بەڕێز (سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران)

بابەت/ داواکاری

بەڕێزتان ئاشنایەتی باشتان هەیە لەگەڵ ئەم ناوچەیەی ئێمەدا وێڕای ئەم کارە خزمەت گوزاریانەی کە لە سنورەکەمان ئەنجام ئەدرێت لە واتە دروست کردنی بینای (مرکز الشباب) واتە سەنتەری گەنجان .

هەڵبەتە ئێمە وەك سەنتەری گەنجانی تەق تەق لێبڕاوانە کارمان کردوە بۆ ئەوەی گەنجانمان بەراوێز نەبن و بتوانن وەك خۆیان کار بکەن و گوزارشت لە بیرو ڕای خۆیان بکەن ، بەبەرچاو گرتنی داواکاری گەنجان و پاڵپشت بە کۆکردنەوەی زیاتر لە (٢٠٠٠) سێ هەزار ئیمزاو پشتگیری سەرجەم فەرمانگە حکومیەکان داواکارین لە بەڕێزتان بینای (مرکز الشباب) وەك دیاری (حکومەتی هەرێمی کوردستان) بە شێوێکی رەسمی بدرێت بە سەنتەری گەنجانی تەق تەق لە ڕێگای بەڕێز (پارێزگاری هەولێرەوە) .

لەگەڵ ڕێزماندا ....

هاوپێچ //

- ٢٠٠٠ هەزار ئیمزای گەنجان
- پشتگیری سەرجەم فەرمانگە حکومیەکان

ئێمە وەکو ڕوناکبیران و هونەرمەندان و گەنجانی شارۆچکەی تەق تەق پشتگیری لە ئەم داواکاری (سەنتەری گەنجانی تەق تەق) دەکەین بۆیە لە خوارەوە ئیمزامان کردوە

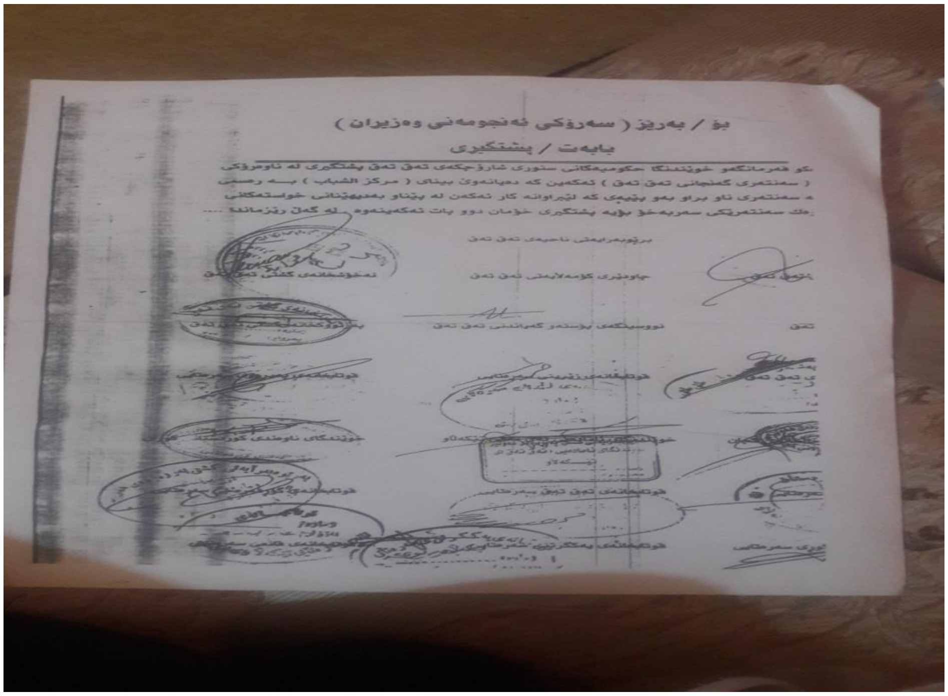

بۆ / بەڕێز (سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران)

بابەت / پشتگیری

...کو فەرمانگەو خوێندنگا حکومیەکانی سنوری شارۆچکەی تەق تەق پشتگیری لە ناوەرۆکی (سەنتەری گەنجانی تەق تەق) ئەکەین کە دەیانەوێ بینای (مرکز الشباب) بە رەسمی ... سەنتەری ناو براو بەو پێیەی کە لێبڕاوانە کار ئەکەن لە پێناو بەدیهێنانی خواستەکانی ... وەك سەنتەرێکی سەربەخۆ بۆیە پشتگیری خۆمان دوو پات ئەکەینەوە .لە گەڵ ڕێزماندا ....

برێوبەرایەتی ناحیەی تەق تەق

سەرچاوە لە ئەرشیفی هۆگر بەکر شەریف پارێزراوە

پاشکۆی ژمارە حەوت

(فەرمانی کردنەوەی هۆڵی ئینتەرنێت و هۆڵی لەش جوانی)

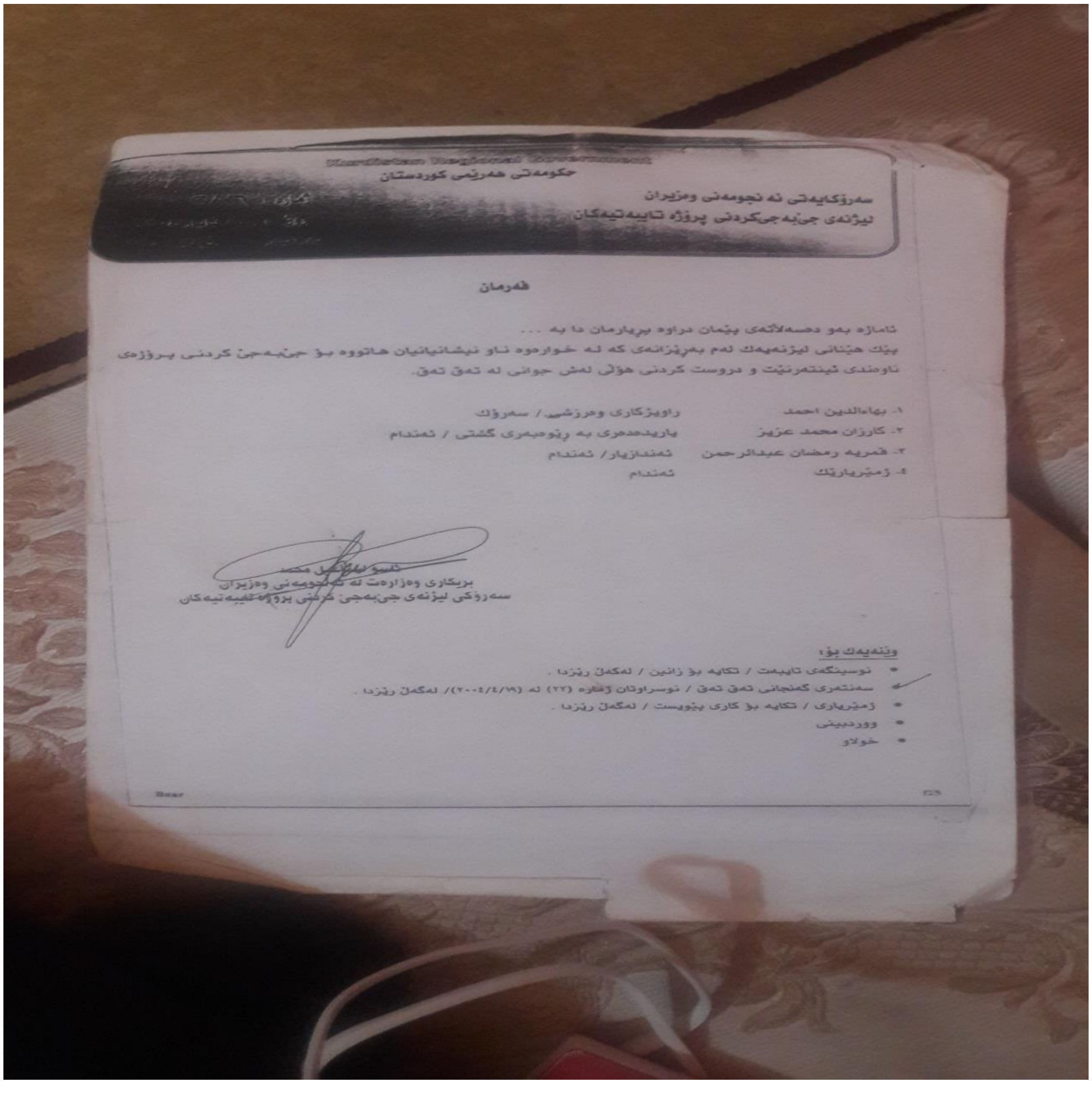

Kurdistan Regional Government
حکومەتی هەرێمی کوردستان

سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
لیژنەی جێبەجێکردنی پرۆژە تایبەتیەکان

فەرمان

ئاماژە بەو دەسەلاتەی پێمان دراوە بڕیارمان دا بە ...
پێك هێنانی لیژنەیەك لەم بەڕێزانەی کە لە خوارەوە ناو نیشانیان هاتووە بۆ جێبەجێ کردنی پرۆژەی ناوەندی ئینتەرنێت و دروست کردنی هۆڵی لەش جوانی لە تەق تەق.

١- بهاءالدين احمد	راویژکاری وەرزشی/ سەرۆك
٢- کارزان محمد عزیز	یاریدەدەری بە ڕێوەبەری گشتی / ئەندام
٣- قمریە رمضان عبدالرحمن	ئەندازیار/ ئەندام
٤- ژمێریارێك	ئەندام

[illegible] محمد
بریکاری وەزارەت لە ئەنجومەنی وەزیران
سەرۆکی لیژنەی جێبەجێ کردنی پرۆژە تایبەتیەکان

وێنەیەك بۆ:
- نوسینگەی تایبەت / تکایە بۆ زانین / لەگەڵ ڕێزدا.
- سەنتەری گەنجانی تەق تەق / نوسراوتان ژمارە (٢٢) لە (٢٠٠٤/٤/١٩)/ لەگەڵ ڕێزدا.
- ژمێریاری / تکایە بۆ کاری پێویست / لەگەڵ ڕێزدا.
- ووردبینی
- خولاو

سەرچاوە لە ئەرشیفي هۆگر بەکر شەریف پارێزراوە

پاشكۆی ژماره هەشت

پردی تەق تەق

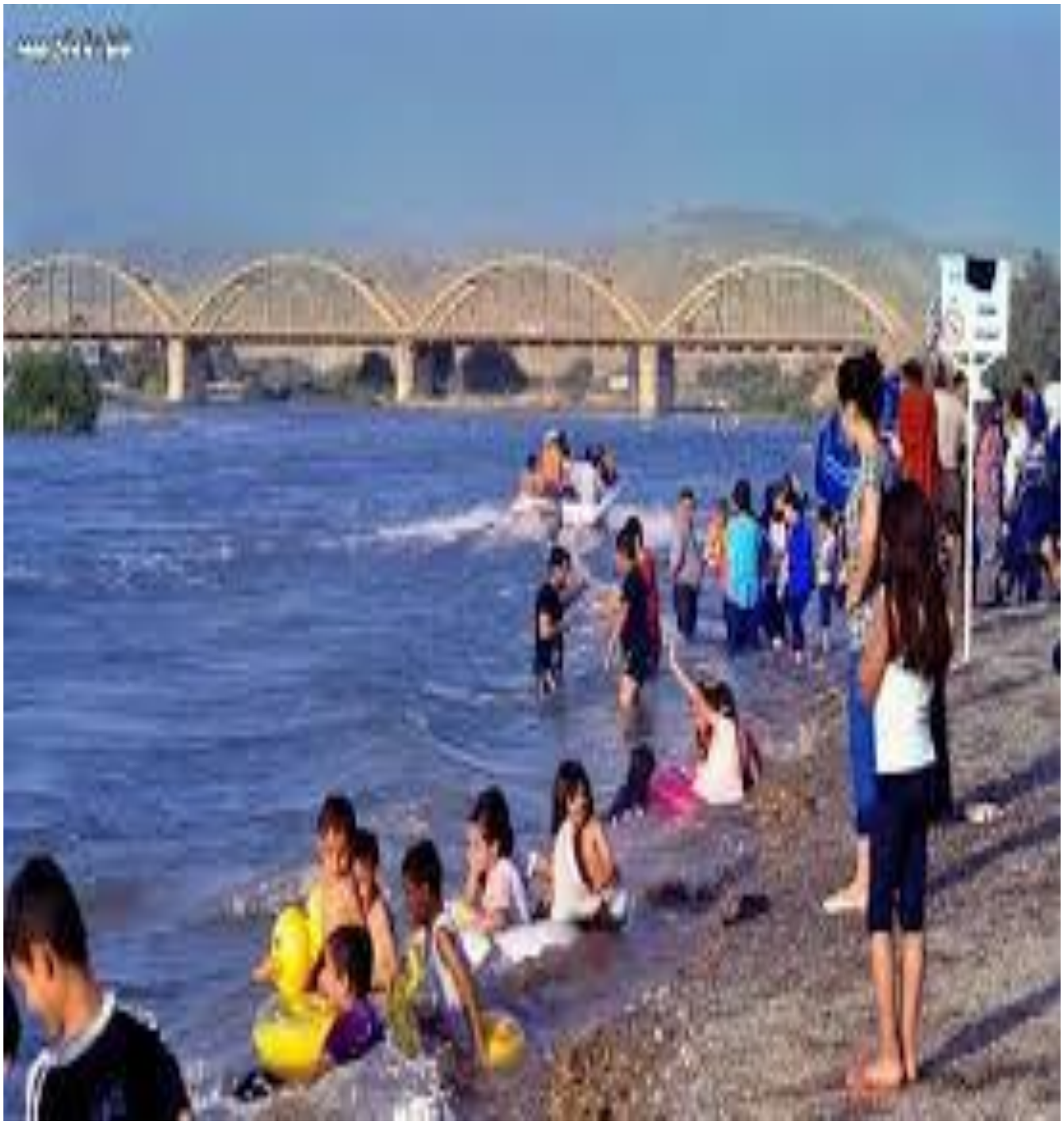

سەرچاوه لە ئەرشیفی وێنەگر عەلی سەعدون پارێزراوه

پاشکۆی ژمارە نۆ

(گوندی ساتوقەڵآی شوێنەواری)

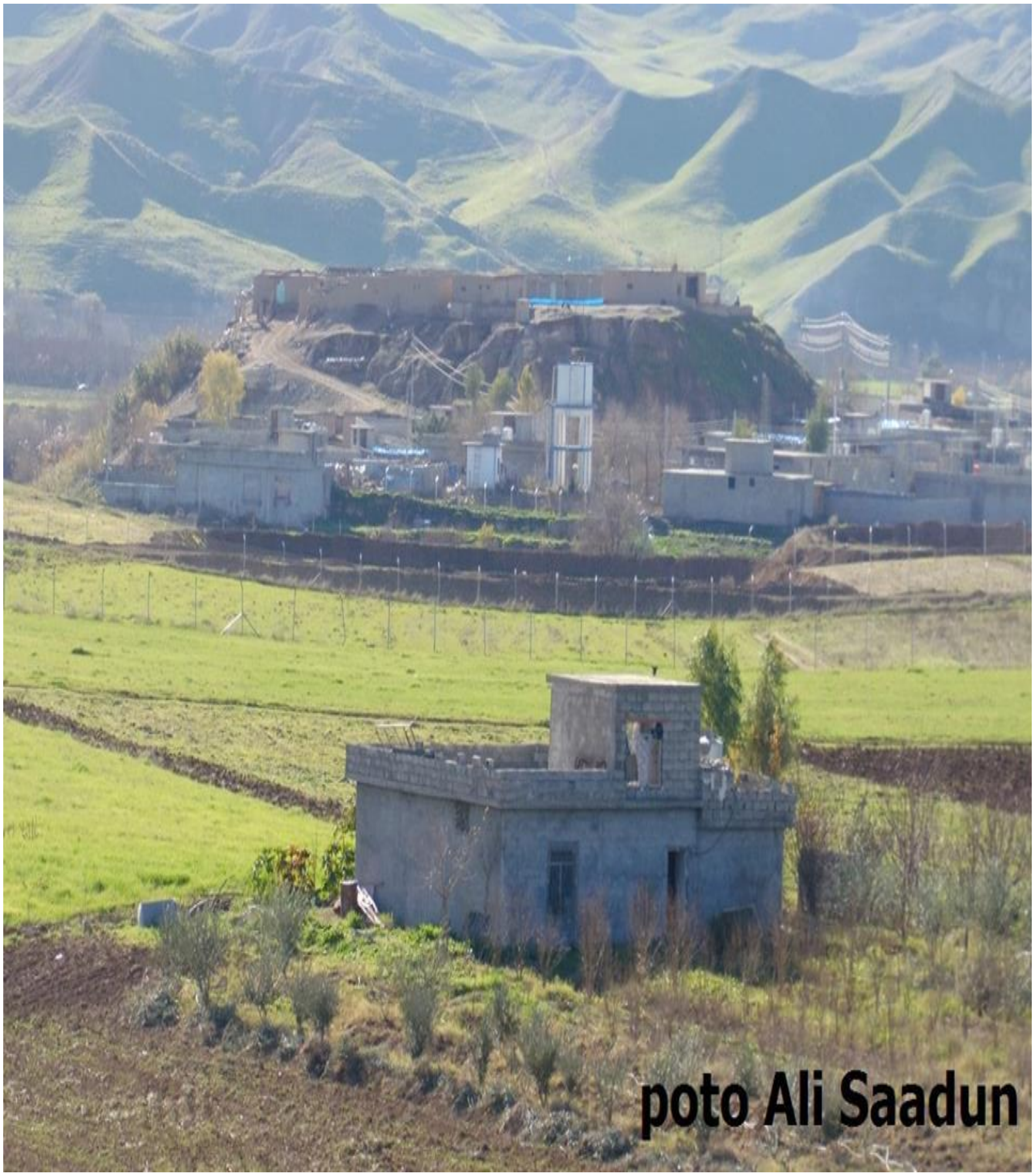

سەرچاوە لە ئەرشیفي وێنە گر عەلی سەعدون پارێزراوە